

વર્ષ ૧ હું ∴ નવયુગ ગ્રંથમાળા ∴ પુસ્તક ૪૫

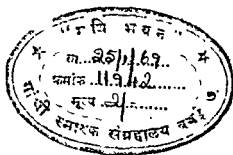
રાજ્ય આવક-વરો

અને

આપણી દરિદ્રતા

: લેખક :

જે. સી. કુમારસ્વામી

નવયુગ પુસ્તક ભંડાર :: દેવસાનો પાડો :: અમદાવાદ

: પ્રકાશક :

જયંતિલાલ રેવાશંકર દોસી
 ન વ યુ ગ પુસ્તક લંકાર
 દેવસાનો પાટો : અમદાવાદ

: એજન્ટ :

સી. જમનાદાસની કું.
 બુકસેલર્સ અને પબ્લીશર્સ
 પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : બુંબઈ નં. ૨

વાર્ષિક ક્રાંતિ:

૦-૪-૦

ટપાલખર્ચ માફ

પ્રક

૦-૫-૦

ટપાલ ખર્ચ છુટું

જે દિવસનો ભાર વહે છે ને તાપ સહે છે,
 જે જગતની લખલૂંટમાં લખલૂંટ સરકારને નભાવવા-
 ભેગો ઉડાઉ છે,
 જે પોતાનાં શ્રી પુત્રાદિના જીવનભોગે પણ કરવેરા
 ભરવા સુધી ઉદાર છે, અને
 જે ગ્રેટ બ્રિટનની મહત્તાનો મૂલાધાર છે—

તેને

અર્પણ છે.

“બળદ તારો અન્ન-દાણો છંદી નાંખે ત્યારે
 તું તેને મોંબંધી કરતો મા.”

આમુખ

અધ્યાપક કુમારપાએ ‘યંગ ઇડિયા’ માં લખેલાં પ્રકરણોને અહીં પુસ્તકાકારે આપવામાં આવ્યા છે. કર્તાએ ફરીવાર એ પ્રકરણોને કાળજીથી તપાસી જોયાં છે. આ લેખોમાં બ્રિટિશ સરકારની અર્થ-નીતિ વિષે તેમજ જનતા ઉપરનાં તેનાં પરિણામો વિષે સમીક્ષા કરવામાં આવી છે. x x x હિન્દના તેમજ પશ્ચિમના વાચકોને હું આ પુસ્તિકાની લલામણુ કહું છું.*

કરાડી, તા. ૨૦મી એપ્રિલ, ૧૯૩૦	}	મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી
---------------------------------	---	----------------------

* શ્રી. કુમારપાની અંગ્રેજી ચોપડીમાંથી

પ્રસ્તાવના

મહેલી સૂચનાઓ જોતાં જણાય છે કે આ લેખોનો કેન્દ્રવિષય અને તેના સંકેતાર્થો તેમજ તેની મર્યાદાઓ ધણા વાચકોના ધ્યાન બહાર રહી ગઈ છે.

આરંભમાં જ મારે કહેવું જોઈએ કે હિન્દી ગરીબાઈ માટે કાણુ અને કેટલા જવાબદાર છે તે નક્કી કરવાનું અથવા તો એ દારિદ્ર્યનાં કારણોનું સર્વસ્પર્શી અવલોકન કરવાનું મેં આ લેખોમાં ધાર્યું નથી. આ નિબંધ તો અર્થનીતિઓની અનિષ્ટમયતા બતાવવા પૂરતો જ છે, અને આશા છે કે આ પ્રયત્નનું શુભ પરિણામ આવશે. આમ હોવાથી દેશને દરિદ્રતામાં ગરકાવનારી જમીનના ટુકડા વગેરેની સર્વ પરિસ્થિતિ વિચારવા માટે આ યોજન નથી; બાકી, નવરસની રિદ્ધિ-સિદ્ધિવાળો પ્રાચીન ભારતવર્ષ આજે માત્ર હાડપિંજર જેવો કેમ થઈ ગયો હશે તેનું આર્થિક દૃષ્ટિએ વર્ણન કરવું રૂપાળુ લાગે પણ ખરું. આ પરિવર્તનના રંગ વિવિધ તેમજ મોહક છે, છતાં આ પુસ્તિકાની મર્યાદામાં તેમને પૂરો અવકાશ આપી શકાય એમ નથી. તેથી ‘રાજ આવક-વરો અને આપણી દરિદ્રતા’ એ જ મેં આ લેખનો મૂળ વિષય રાખ્યો છે.

આ મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં પણ આપણે ઠેક જૂના વખતોની વાત ન કરશું; આપણે તો આજથી સો વર્ષ જેટલા સમયગાળાની રાજ-કારોજારની નીતિરીતિઓ તપાસીશું. આ તપાસના ઐતિહાસિક પક્ષ માટે કાલબાલ જેવા જણાતા પુરાવાઓનો પણ આપણે ઉપયોગ કરવો પડશે. છતાં યાદ રાખવું જરૂરનું છે કે આપણે આજની જ નહિ પરંતુ દેશના આર્થિક જીવન ઉપર અટળ છાપ પાડનારી અગા-ઉની નીતિરીતિઓ સુદ્ધાં તપાસવી જોઈશે.

અર્થમંત્રીઓએ ભાષણની લહેરમાં આપેલા રદિયાઓ કરતાં કાંઈ અને પરિણામ ઉપર જ મેં મારા નિર્ણયોનો વિશેષ આધાર રાખ્યો છે. આ કારણે આજના બનાવોને મેં મોટે ભાગે વેગળા રાખ્યા છે, અને આમજની નીતિરીતિઓની જ મેં ચર્ચા કરી છે; દાખલા તરીકે કાપડની જકાત વિષે મેં ઉલ્લેખ કર્યો છે. આવા દાખલાઓમાં આપણે વર્તમાન પદ્ધતિ જ નહિ પણ તેનાં પરિણામો જોવાનાં છે. કોઈકરવેરા કે ખરચ સારો છે એમ કહે દહાડો ન વળે. આપણે તો એ વિધાનને ઉલટાવી સુલટાવી તોળી જોવું જોઈએ. ચોમેરથી માંગની ખૂમો આવતી હોય તે વખતે આવકધન ઓછી જરૂરી યોજનાઓમાં ખર્ચવામાં આવે તો એ ઓછી જરૂરી યોજનાઓ ગમે તેવી અમલની કે ઉપકારક હોય છતાં એમની પાછળનો ખર્ચ ઓટો થયેલો ગણાય. બાળકો ખૂબે મરતાં હોય ત્યારે તેમને વિશેષ જરૂર છે. અન્ન અને અન્નનાં સાધનોની, નહિ કે લખવા વાંચવાની શિક્ષણની. અને તે જ પ્રમાણે જે દેશમાં અક્ષરજ્ઞાનને ખાતે મોટું મીઠું હોય તેમાં કોલેજના ઊંચા શિક્ષણ કરતાં લખવા-વાંચવાનાતેમજ દાખલા ગણુતા શીખવાના શિક્ષણની વધુ આવશ્યકતા છે. આગગાડીઓ કે સારા રસ્તાઓ બાંધવા માટે અભિમાન લીધાથી કંઈ સરે એમ નથી. આપણે તો આના બંધામણ પાછળનો ‘સાદા ખર્ચ’ જોવો જોઈએ. એમનો આજે શો ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે તથા એવી પ્રજના કયા ભાગને લાભ થાય છે એ તપાસવું પડશે. આ બંધાયાથી પરદેશી વેપારીઓને, માલે-તુજારોને કે શોષકોને જ લાભ થયો હોય અને બીજા બાજુએ ગરીબ જનતાની જરૂરિયાતોને છેલ્લે દેવામાં આવ્યો હોય તો તો કારોબાર ઉપર એ કલક જ કહેવાય અને એ વાસ્તવિક અભિમાનનો વિષય પણ ન હોઈ શકે.

આવી પુસ્તિકામાં આ વિષયને પણ સર્વાંગ રીતે ચર્ચા શકાય નહિ; અહીં તો તપાસની ધોરી પાટીઓ જ બતાવી શકાય એમ છે.

પદ્ધતિ એ રાખી છે કે પહેલાં પ્રમાણે આપવાં અને પછી માન્ય લેખકોનાં અવતરણોથી લેખકના નિર્ણયોની સાબિતી આપવી.

આ નિર્બંધમાં ૧૯૧૫-૨૬ના આંકડાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે એટલે પરિશિષ્ટમાં છેલ્લામાં છેલ્લા આંકડાઓ ઉમેરવામાં આવ્યા છે. ખીજી વિશેષ માહિતીઓ આપવાનો પણ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે, અને ખાસ કરીને પરિશિષ્ટ જનો જયો કાઠો બોધક થઈ પડશે. કાંસની જનસંખ્યા સ્થિર રહેતી હોવાનું પ્રમાણ લેવામાં આવે છે. હવે છેલ્લા પચાસ વર્ષો દરમ્યાન બ્રિટિશ અમલ તળેના હિન્દની સીમાઓ વખતો વખત વધી છે એ જોતાં વાયકને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ કે આ મુદ્દામાં પણ હિન્દુસ્તાન અપરાસ્ત છે. આમ હોવાથી વસ્તીનો વધારો હિન્દના દારિદ્ર્યનું કારણ નથી, જો કે સરકારના ખેરખાંઓ આપણને એમ મનાવવા કરે છે ખરા.

ન્યૂયૉર્કની કૉલમ્બિયા વિદ્યાપીઠના અધ્યાપક ઇ. આર. એ. સેલિગ્મૅનનો હું જ્યારે વિદ્યાર્થી હતો ત્યારે આ નિર્બંધની સામગ્રીઓ મેં સંગૃહીત કરી હતી. પછી એ વસ્તુને ૧૯૨૯ના ડિસેમ્બરમાં તેમજ ૧૯૩૦ના જાન્યુઆરીમાં ગોચર રૂપે 'યંગ ઇન્ડિયા'માં પ્રગટ કરવામાં આવી.*

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ,
અમદાવાદ

જે. સી કુમારસ્વામી

પરિશિષ્ટ

પરિશિષ્ટ અ: વસ્તી	૫૬
(૧) શહેર અને ગાંમડાની વસ્તીનું વર્ગીકરણ	૫૬
(૨) ધંધાવાર વસ્તીનું વર્ગીકરણ	૫૭
(૩) દશહજાર માણસોનું ધર્મ, જાતિ અને કેળવણી પ્રમાણે વર્ગીકરણ	૫૮
(૪) બ્રિટિશ હિન્દની વસ્તીની ઘટતા તથા વિસ્તાર	૬૦
પરિશિષ્ટ ઘ: ૧૯૨૭-૨૮ના ખેતીના આંકડા	૬૧
પરિશિષ્ટ ક:	૬૩
(૧) નિકાસ	૬૩
(૨) આયાત	૬૫
(૩) ફરીથી નિકાસ	૬૭
(૪) વ્યાપાર તુલા	૬૮
(૫) દુનિઆના મુખ્ય દેશો સાથેના વેપાર	૬૮
પરિશિષ્ટ ઙ: ૧૯૨૬-૨૮ના આંકડા	૬૯
(૧) ચોકખેા સાર્વજનિક ખર્ચ	૬૯
(૨) ચોકખું મહેસૂલ	૭૦
(૩) સાર્વજનિક રેલું ઉત્પાદક	૭૧
(૪) જકાત મહેસૂલ વિગતવાર	૭૧
(૫) લશ્કરી ખર્ચ	૭૩

પ્રકરણ ૧ લું

પ્રવેશક

નીતિશાસ્ત્રનું આપણા દેશમાં મંગળાચરણ થયું ત્યારે રાજ્ય પ્રજાની સેવા કરે એનો જે બદલો તે કર એવી સમજણ હતી. રાજ્યપ્રજાનો સંબંધ કરારના પાયા ઉપર રચાયેલ હતો, અને તેથી નીતિશાસ્ત્રમાં રાજ્યના આવકખર્ચની ચર્ચા બહુ વહેલી દાખલ થઈ હતી. શુદ્ધાર્થ કહે છે, ‘રાજ્યએ બધે ફળ ભોગવવું, પણ સાથેસાથે પ્રજાપાલનમાં દાસાનુદાસ થઈને વર્તવું.’

અર્વાચીન સમયનો વિચાર કરીએ તો આપણને જણાશે કે લોકકલ્યાણ ઉપર સાર્વજનિક આવકખર્ચનો સરવાળો જેટલો પ્રભાવ પડે છે એટલો રાજ્યના ખીજા કોઈ ખાતાનો પડતો નથી, એટલું જ નહિ પણ રાજ્યનું આવકખર્ચ લોકહિતેચ્છુ અને દીર્ઘદષ્ટિવાળા રાજ-દારીઓના હાથમાં હોય તો તેઓ પ્રજાને બગવાન બનાવી શકે છે, પણ આવકખર્ચ અવ્યવસ્થિત રીતે ચાલે તો રિદ્ધિસિદ્ધિવાળી પ્રજા પણ ભૂખતેણી થઈ જાય છે. ખીજી બધી શક્તિઓની પેઠે આ શાસ્ત્રના શુભ અને અશુભ ભેદ ઉપયોગ થઈ શકે છે, અને તેથી કરીને તેની સોપણી સિદ્ધ મિત્રોને જ કરવી જોઈએ.

આ શાસ્ત્રની મદદથી રાજ્યે દેશનાં સ્વાભાવિક સાધનોનો કર-કસરિયો ઉપયોગ કરવો જોઈએ, કેમકે દૂષ્ટ દષ્ટિવાળા ખાનગી માલિક એ સાધનોને દૂંકા વખતમાં ઉઝાડીને ફના કરી દે એવો સંભવ છે. રાજ્ય ધીરજ રાખી શકે એટલે રાજ્યે સાંખી નજર રાખવી જોઈએ. પણ વ્યક્તિઓ તો પોતાના સો વર્ષના આયુષની મર્યાદામાં બને તેટલી વધારે ઊપજ કરવા ઉત્સુક હોય, અને તેથી તેમની દોડધામને

પરિણામે ભવિષ્યની પ્રગતિને જો હાનિ થાય એનો વિચાર સરજો ન કરે. અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યોમાં ખેતી સાડું જમીન સાફ કરવામાં તેમજ ધોરી રસ્તાના પાયા નાંખવામાં હિમારતી લોકોનાં વન ઉપર વન બાળી નાંખે છે, અને એકબીજાની સ્પર્ધામાં તેજના કૃષા ઝપાટાખંધ ખુટાડી નાંખે છે, આ કેવળ એક પ્રગતિ જ નહિ પણ માણસના સમસ્તને નુકસાન થાય તેના જાનવલ્લ્યના દાખલા છે. આખી દુનિયા હવે તો અર્થશાસ્ત્રની સાંકળથી સંકળાઈ ગઈ છે, એટલે જગતના એક ભાગને નુકસાન થાય તેથી બધાને નુકસાન થાય છે. રાજ્યના આવકખર્ચની આટલી જોડી અસર થાય છે, એટલે આવકખર્ચના અધિકારીઓને શિરે બહુ મોટી જવાબદારી રહે છે.

જે વખતે પ્રજા એક ટપામાંથી બીજા ટપામાં—ખેતીમાંથી ઉદ્યોગમાં, હાથકળામાંથી સંચામાં—પ્રવેશ કરે એવા સંક્રાન્તિકાળમાં ચતુર અધિકારીઓએ લોકોની આર્થિક પ્રવૃત્તિને યોગ્ય રીતે દોરવી જોઈએ, જેથી કરીને ફેરફારને લીધે પ્રગતિનું ઉપગ્રહપણું ઘટે નહિ પણ બિલકુલ વધે, અને એક પાટથી બીજે પાટે ચડતાં અનાવરણક બગાડ ન થાય. આને સાડુ પ્રયોગમાં તથા પ્રયોગના સમાચાર ફેલાવવામાં યોગ્ય ખર્ચ કરવું જોઈએ, સરસ વ્યવસ્થાવાળા પરદેશીઓ સાથે હરીફાઈ કરતા દેશના બાળકઉદ્યોગોને રક્ષણ મળે એવી સુ-યોજિત જગત નાંખવી જોઈએ, ઉત્તમવળ ભાવિવાળા ઉદ્યોગોને શરૂઆતમાં ઉત્તેજન આપવા ‘બાઉટી’ (રાજ્યમદદ) આપવી જોઈએ, અને લોકકલ્યાણને આવશ્યક સાદસને ‘સિસિડિ’ (પૈસાની મદદ) દેવી જોઈએ. આવી મદદથી સામાન્ય પ્રગતિને યોગ્ય પ્રમાણમાં જાત-જાતના ઉદ્યોગોની તક મળી રહેવી જોઈએ. પ્રગતિનું દિલ થોડાક ધનપતિ ઉપર અવલંબતું નથી, તેમ ગમે તે એક ધંધામાં બધાને પૂરી તક મળે એના ઉપર પણ પ્રગતિલેના આધાર નથી; થોડાક બહુ ધનવાન થાય તો તેથી સંપત્તિની વહેંચણીમાં વિષમતા તથા અસંતોષ

ઊભાં યાય, અને આખી પ્રજા એક ધંધો—દાખલા તરીકે ખેતી—
કરતી હોય, તો અનાવૃષ્ટિને લીધે આખી પ્રજાનો ધાણ નીકળી જાય.
એક ઉદ્યોગને એકવડે દોરે જે પ્રજા ચાલે તેને પોતાનો નિર્વાહ કરવા-
માં તરત કંઠણાઈ આવશે; વસ્તીની વૃદ્ધિના પ્રમાણમાં ઉદ્યોગની
તકા ન વધે તો વસ્તીના વધારાના પ્રમાણમાં ઊપજ વધશે નહિ. પ્રજા-
હિતેષ્ટુ રાજ્ય કાળચક્રની ગતિ ઉપર સતત નજર રાખે, વિકાસને
પોષે, અને સડાને રોકે. ઉદ્યોગ અને વેપારની શાસ્ત્રીય મિલાવટથી
સામાન્ય પ્રજા સુખી ને સંતોષી થાય, અને રાય તથા રૂંક, ઉચ્ચનીચ
વ્યક્તિમાનનું જીવન સમૃદ્ધ થાય. રસિકને ઠીક કહ્યું છે, ‘જીવન વિના
ખીજી ધન છે નહિ’ હોખસન સૂચવે છે, “ પૈસાને નહિ પણ જન-
સુખને ધનનું માપ બનાવવું જોઈએ.” રાજ્યની નીતિ કલ્યાણકારી છે
કે નહિ તેનો વિચાર કરતા આપણે આ મુખ્યત્વે જોવું ધટે: જે લોકો
લોકકલ્યાણમાં પોતાના કામ તથા વિચારનો ફાળો આપવા ઇચ્છે તે
બધાને કામ તથા વિચાર નિર્વિધે જટથી કરવાની તક મળે છે કે નહિ.

શુક્રાચાર્ય કહે છે કે જેમ માણી પ્રથમ જાડને પોષે છે ને પછી
ફળદ્રૂપ તોડે છે તેમ રાજ્યે પ્રથમ પ્રજાશક્તિનું પોષણ કરીને પછી
જ રાજભાગ લેવો જોઈએ. કર એવા જોઈએ કે તેથી પ્રજાને દાનિ
ન થાય. કૌટિલ્ય કહે છે કે જાડને દુખવ્યા વિના પોકેલું ફળ આપણે
તોડીએ છીએ, તેવી રીતે કર લેવા જોઈએ. ઘેટાની ચામડી ઉપરથી
જાન લેવાય, ચામડી જ ન ઉનારી લેવાય. કર લેવાની પદ્ધતિ સમાજ-
પૂર્વક ગોઠવી હોય તો તેથી રાજ્યના ખાજનામાં જોઈવું નાણું આવે
પણ કર ભરનારની ઉત્પાદકતા ન ધટે. રાજ્યના વારસાને અજ્ઞા વિના
વધારામાંથી કર લેવા જોઈએ. હિંદુશાસ્ત્રની ખીજ એક ઉપમા પ્રમાણે,
રાજ્ય જાડને કાપી, બાળી, ધનમાધનનો નાશ કરીને કમાળી કરનારા
દાખલાના વેપારી જેવું ન હોય, પણ જેટલાં ફૂલ નહિ તોપણ કરમાઈ
જાય એવાં હોય તેટલાં જ ફૂલ વીણનારા અને જાડને અપૂર્ણ રાખનારા

માણીના જેવું હોય જેની જેવી શક્તિ એવો એના ઉપર કર નાખવો જોઈએ. નિર્ધનને ધનવાનના બોલો સહાયતા કરવી જોઈએ આડકતરા કર સંભાળપૂર્વક ને શાસ્ત્રીય રીતે પસંદ કરેલી વસ્તુઓ ઉપર જ નાખવા જોઈએ, જેથી દેશી ઉદ્યોગને ઉત્તેજન મળે, અને નિદ્રાગીની જરૂરિયાતો ઉપર કર ન પડે અને ગરીબને એ મોઢી ન ચર્પી પડે. જેના ઉપર અતે કરભાર પડે છે એને કળાવ્યા વિના કર ઉધરાવવામાં આડકતરા કર ઠીક કામ આવે છે ભામરો ફૂંતે જાણુવા દીધા વિના એમાંથી મધ ચૂસે છે એની ઉપમા સંસ્કૃતસાહિત્યમાં આડકતરા કરને આપે છે કર નક્કી કરવાનું ગભીર જોખમવાળું કામ જેને સોપેલું હોય તેણે આડકતરા કરના આ ગુણને લીધે એને વિષયે વિશેષ સાવધાન રહેવું પડે છે

આમ મેળવેલા કર એવી રીતે વાપરવા જોઈએ કે તેથી પ્રજાની જીવજશક્તિ વધે જૂની ઉપમા વાપરીએ તો, જેમ સમુદ્રમાંથી વરાળ ચડે છે તેમ પ્રજાના સમર્થ ભાગ પાસેથી કર લેવા જોઈએ અને જેમ વાદળાં સમુદ્ર ઉપર નહિ પણ તરસી ભૂમિ ઉપર વરસે છે, તેમ સાહુકાર પાસેથી લીધેલા કર ગરીબના શિક્ષણમાં યોજવા જોઈએ ધર-સંસારમાં પણ ધન મેળવવા કરતાં વાપરવામાં બહુ વધારે શાણપણ જોઈએ છે, રાજ્યને વિરે આવકખર્ચ એના કરતાં ક્યાંય વધારે બૂચ વાળિયા હોય છે નિર્ધન માણસને એક રૂપિયો બહુ મોટી વાત છે એની પાસેથી રૂપિયો આકાવવો અને એનો લાભ ધનવાનને આપવો એ દેવળ મૂખાઈ યાય, અને એટલે અંશે રાષ્ટ્રીય આવક પાણીમાં નાપ કર ભરનારની પહેાંચ ડેટલી છે, અને કરમાંથી લાભ ઉઠાનારને એ લાભની ડેટલી જરૂર છે, આ બે વસ્તુ સતત ધ્યાનમાં રાખી જોઈએ

પ્રજાનો અર્થિક વિકાસ લક્ષમાં લેતાં જેટલો કાર્યસાધક રાજ્ય-અમલ પ્રજાને યોગ્ય રીતે એટલે તે કાર્યસાધક જોઈએ વાર્ષિક

શા. ૬૦૦૦ની આવકવાળો માણસ 'ફોર્ડ' મોટર રાખે તે ઠીક; તે પણ જો એનું કુટુંબ મોટું ન હોય તો. પણ એ માણસ 'રોલ્ડ્સ ફોર્ડ્સ' મોટર રાખવા જાય તો ગાંડામાં જ અપે. કાર્યસાધકતાનાં ધોરણુ સાપેક્ષ હોય છે. રાજ્યઅમલમાં સુદાં હરેક વાતમાં પ્રમાણનું ભાન જરૂરનું છે. અમલદારો કાર્યસાધક છે એટલે એને મોટા પગાર આપવા એનો કંઈ અર્થ નહિ. તુમારી કામ યાંત્રિક ચોક્કસાઈપૂર્વક થાય તે ઉપરથી નહિ, પણ લોકકલ્યાણને એ કેટલે અંશે પોષક છે તે ઉપરથી કાર્યસાધકતા માપવી જોઈએ. યાંત્રિક કાર્યસાધકતાને નહિ પણ રાષ્ટ્રીય બુદ્ધિશક્તિના વિકાસને સારુ વિશાળ માર્ગ રચનારી કલ્પનાશક્તિને અગ્રસ્થાન મળવું ઘટે. રાજ્યઅમલ ધડિયાળના ચક્ર જોટલો વીગતમાં નિયમિત હોય, પણ જો એનાથી લોકકલ્યાણ ન થાય તો તે નિષ્ફળ છે. રાજ્યઅમલનું ખર્ચ પ્રજાને પોસાય છે કે નહિ એ નક્કી કરવા સારુ નાગરિકની સરેરાશ આવકથી અમુકગણો પગાર અમલદારોને મળે એવો નિયમ બાંધી દેવો જોઈએ. આથી કરીને યોગ્ય પ્રમાણ જળવાઈ રહે, અને સરખાવેલા દેશોમાં બાવતાલમાં ફેર હોય અને નાગરિકોની શક્તિ ન્યૂનાધિક હોય તેથી આવતી અડચણ દૂર થાય.

પ્રજાને સમૃદ્ધ બનાવવાનાં આવશ્યક સાધન કયાં એની આટલી સામાન્ય ચર્ચા કરીને હવે આપણે ભરતખંડની વર્તમાન દશાનું ઝપાટા-બંધ અવલોકન કરી લઈશું. ચન્દ્રગુપ્ત, અશોક, વગેરેનાં સામ્રાજ્યમાં આપણે કેવી લીલાલહેર હતી એ વાત તો જવા દઈએ, પણ અંગ્રેજ રાજ્ય પહેલાં જ દેશની આર્થિક સ્થિતિ કેવી હતી એનો ટૂંકામાં વિચાર કરવો આવશ્યક છે, કેમકે તેથી કરીને દેશમાં પ્રવર્તેલી રાષ્ટ્રીય આવકખર્ચની નીતિઓની અસર નક્કી કરવાને સારુ આપણને યોગ્ય દૃષ્ટિબિન્દુ જરૂર.

પ્રકરણ ૨ જી

ઔગણ્ડીશાખા શતકના આરંભનું હિન્દુસ્થાન

શ તકો થયાં ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં ગંપત્તિ અને વિપત્તિ, સંધિ અને વિમુદ્ધ, પ્રભરંજન અને પ્રભાપીડન, રહેમ અને જીલમના તડકાછાયા એક બીજા પછી આવ્યા કરતા હતા, તેપણુ એકંદર, સામાન્ય વલણુ વિચારીએ તો, તે સમયની બીજી પ્રજાઓની સાથે સરખાવતાં હિન્દુસ્થાન વિશેષ સુખશાંતિ ભોગવતું હતું. આખા મધ્ય-યુગમાં ભરતખંડ જગતની આર્થિક પ્રવૃત્તિને કેન્દ્રસ્થાને હતો. અમેરિકાની શોધ થઈ તે પછુ પશ્ચિમની પાછળ રહી ગયેલી પ્રજાઓ હિન્દુસ્થાન દારે સીધા વેપાર કરવા ઉત્સુક હતી એને લીધે. તે સમયે પ્રચલિત ધોરણુ પ્રમાણુ હિન્દુસ્થાન બહુ ઉદ્યોગમય હતું. તે દિવસોમાં પરદેશ સાથે વેપાર મોટેભાગે મોજશોખની ભારે કિંમતની ઝીણી વસ્તુઓના ચાલતો, ને એને સાટે સોનું આવતું. માલ લઈ જવો એ કંઠણુ અને લેખમનું કામ હતું, એટલે ઓછા મૂલ્યનો ને ઝાઝી જગ્યા રોકનારો કાચો માલ પરદેશ ચડાવવો પરવડતો નહિ. રોમ સોજીકળાએ પ્રકાશતું હતું એ સમયે પણુ પોતાનું સોનું ભારતમાં તથાઈ જાય છે એવી રાવ તે ખાતું. હિન્દુસ્થાન દુનિયાનું સોનુંરૂપું શેલી જાય છે એમ આજ પછુ વિરુદ્ધ પુરાવો છતાં લોકો માને છે. એ મન્તવ્યની હતપત્તિ નિઃસન્દેહ આ ઉપરથી થઈ છે કે પ્રાચીન સમયમાં હિન્દી માલના બદલામાં પરદેશથી સોનુંરૂપું આવતું. હિન્દુસ્થાનના કાચા માલ ઉપર કુશળ દેશી કારીગર જ દુનર કરતા, અને પશ્ચિમમાં ઇરાન, અરબસ્તાન ને પૂર્વમાં ચીન, જાપાન માલ ચડતો તે પછુ દેશી વહાણમાં જ ચડતો. એટલે હિન્દુસ્થાન મધ્યપૂડા જેવું પ્રવૃત્તિમય રહેતું, અને જળ ઉપર,

સ્થળ ઉપર, અને મોટાં નગરોમાં એનાં સંતાનને લાભદાયક કામ મળતું. લોકોની શક્તિને અનુસરતી ઉદ્યોગની તકનો સરસ સમુદાય વિવિધમાન હતો. પૂર્વકાંઠે ઢાંકાથી મજલીપટ્ટમ સુધી ને પશ્ચિમકાંઠે મલબારથી સિંધ સુધી દેશી રૂપિયા સરસ કાપડ વણાતું. અદારમાં શતકના પાછલા ભાગમાં હિન્દુસ્થાનથી ઇંગ્લેંડ એટલું બહુ કાપડ જવા માંડ્યું કે હિન્દી હરીફાઈ ઉપર સંરક્ષક જકાત નાખવાની માગણી અંગ્રેજ લોકો નેરથી કરવા માંડ્યા. ૧૭૭૫માં ‘જેન્ટલમેનઝ મેગેઝિન’ માં નીચલી કવિતા આવી હતી તે ઉપરથી હિન્દી કાપડની હરીફાઈ ઇંગ્લેંડને કેટલી આકરી પડી ગઈ હતી તેનો ખ્યાલ આવે છે:

‘રેશમી વસ્ત્ર લોકોના વસ્ત્રભંડારની શોભા છે;
હિન્દી શાળ : કેવો સરસ કબજો પૂરો પાડે છે ?
પણ હું અહીં અંગ્રેજ મહિલાઓને સલાહ આપું છું, કે
દેશીની આંખથી આ પરદેશી માલ મંતાડી રાખજો;
રખેને કામને અભાવે બડબડતા પ્રતિસ્પર્ધા કરીગર
કાપાયમાન થઈને એ ઇર્ષ્યાજનક કારીગરીનો નાશ કરે.’

અંગ્રેજોનો વણાટઉદ્યોગ તદ્દન ભાંગી ન પડે એ હેતુથી હિંદી માલ ઉપર ઇંગ્લેંડમાં ભારે દાણુ લેવાવા માંડ્યું. હાથીદાંત અને હીરા-માણિકની કારીગરી બધે બહુ ખપતી, અને હિન્દુસ્થાનના મસાલા કહેવતરૂપ થઈ પડ્યા હતા. રેશમી કાપડ, ભરતકામ અને શેતરંજી શ્રીમંતોના કળામય શોખને સંતોષતાં.

સમુદ્રના વેપારને લીધે વહાણુ બાંધવાનો ઉદ્યોગ બિબો થયો. બાલાસોરવાળા વાણોતરોએ કંપની ઉપર તા. ૧૬-૧૨-૧૬૭૦ને દિવસે લંડન દાગળ લખ્યો હતો તેમાંથી અધ્યાપક રાધાકૃમુદ મુકરજી નીચલો ઉતારો કરે છે: ‘ઘણા અંગ્રેજ વેપારી ને બીજા વર્ષેવર્ષે વહાણુ બંધાવે છે. અહીં ઉત્તમ ને સરસ બિગેલો સાગ જોઈએ એટલો મળે છે, લોહું પણ કાંઈ ઉપર ઘણું સારું હોય છે; લોહાનું કાંઈ પણ જાતનું કામ અહીંના લોકો કુશળતાપૂર્વક કરે છે, જેમકે મોંદડી, નદૂઆ, ખીલા

વગેરે. બહુ હુશિયાર વહાણુ બાંધનારા પણ અંહી ધણા છે; દુનિયાના કોઈ પણ ભાગમાં મેં જોયું છે એટલી ચતુરાઈથી તેઓ સરસ વહાણુ બાંધે છે તે પાણીમાં ઉતારે છે. રાંઘવાં બનાવવાની તેમની રીત પણ સરસ છે.’ ૧૮૦૨ સુધી ઈંગ્લંડને સાડુ વહાણુ ને લગાયક વહાણુ હિંદુસ્થાનમાં બંધાતાં, અને હિન્દી વહાણુ બાંધનાર પાસેથી ઈંગ્લંડ નકશા અને નમૂના ઉછીના લેતું.

તે સમયમાં બંધાયેલાં ને આજ પણ મોઝૂફ સુંદર મકાનો, નહેરો ને ધોરી રસ્તા તે સમયની સમૃદ્ધિના સુભાષિત સાક્ષી છે.

એ ખરું છે કે દેશના કોઈ કોઈ ભાગ દુષ્કાળથી ઉજ્જડ બનતા, પણ આખા દેશમાં એકીવખતે દુષ્કાળ કદાપિ પડતો નહિ. દુષ્કાળનું કારણ મુખ્યત્વે અનાવૃષ્ટિને પરિણામે થતી અનાજની અછત હતું; છતાં ઘણા લેવાના પૈસા લોકો પાસે ન હોય એવી સ્થિતિ કદાપિ નહોતી. તે વખતના દુષ્કાળ આર્થિક સ્થિતિના પરિણામરૂપ નહિ પણ કુદરતી આફતરૂપ હતા. વાહનની પૂરી સગવડ નહિ એટલે માલ લઈ જવામાં વિલંબ બહુ થતો ને મહેનત બહુ પડતી, એટલે દુષ્કાળસંકટ-નિવારણનું કામ લગભગ અસાધ્ય જેવું હતું.

વખતેવખતે કોઈ પરદેશી રાજા હિંદુસ્થાનના ધન ઉપર કુદૃષ્ટિ કરતો અને ચડાઈ કરીને મંદિરો તથા મહેલોમાં કરેલો ધનસંચય પડાવી જતો. લૂંટારા સિપાઈઓ થોડીધણી લૂંટ કરે એ પણ અનિવાર્ય હતું; પરંતુ એકંદરે ખેડુ અને કારીગરો શાંતિથી પોતાનો ધંધો કર્યા કરતા. ગમે તેમ પણ, ચડાઈ છતાં પણ બિપજનાં સાધન લોકોના હાથમાં જ રહેતાં, અને લોકો વળી પાછા ઉત્પત્તિને કામે છૂટથી લાગી જતા. પ્રજાના ધનનો આધાર લોકોની ઉપજાઉ શક્તિ ઉપર હોય ને ધનમંચય ઉપર ન હોય તો આપણે ખુશીથી કહી શકીએ કે આ ચડાઈઓથી જનહિતને બહુ ઓછો ધણો લાગતો. ખેતી પવિત્ર ગણાતી અને લડના રાજાઓ ખેતીની મિલકતને નુકસાન પહોંચવા દેતા નહિ. ૧૭૩૯માં નાદીરશાહની લડાઈ થઈ એવી ચડાઈથી ક્ષણિક ઉપદ્રવ થાય પણ

લોકની આર્થિક એકતા છિન્નભિન્ન ન થાય અને એટલે બહુ ત્રાસ ન થાય એ સહજ સમજી શકાય એમ છે. રોકફેલર કે ફોર્ડનું ધન અમેરિકા ખૂબે છતાં એ પ્રજાને બહુ હાડમારી ન થાય એમ આપણે કદપી શકીએ; પણ ખેડૂત અને કારીગરોનાં નિર્વાહસાધન પડાવી લેવાય તો તો કાળો ઢેર જ વર્તે, 'પૈસો તો હાથનો મેલ છે.' માણસને લૂંટી લે પણ નિર્વાહનું સાધન એની પાસે રહે તો તેમાં પ્રમાણમાં નહિ જેવી હાનિ છે; તેથી જલદું, કુશળ કારીગરને લૂંટી લે, એની આંખો ફેાડી નાખે ને એના હાથ કાપી નાખે તો તો તે ખરેખર દુઃખી થાય. પરદેશની ચડાઈથી અને જીલમી રાજ્યઅમલથી લોકો થોડો વખત પીડાતા, પણ વળી પાછા તરત તે કલ્યાણમાર્ગે ચડી જતા.

ઉધારવેલા કરનો સદુપયોગ થાય કે દુરુપયોગ, પણ તે દેશમાં જ વવરાતા. રાજ ઉગાડિ હોય તો તેથી માત્ર કળા તથા હુન્નરને ઉત્તેજન મળતું. કેમકે એ ઉગાડિપણથી હુન્નરની સ્ત્રીજોની માગ વધતી. રાજ્યો વિદ્વાનો તથા કળાધરોને આશ્રય આપવા સારુ પ્રખ્યાત હતા. પોતાની સમસ્ત ઉત્પાદકતાથી આખી પ્રજાને લાભ થતો. પ્રજા જે નિપજાવતી તેનો પોતે ઉપયોગ કરતો; પરદેશીને એમાંથી લાભ આપવાપણું નહોતું. રાજ્યઅમલ પણ દેશીઓ જ કરતા, એટલે બુદ્ધિશાળી વર્ગોમાંના હુશિયાર માણસોને રાજ્યની નોકરીનાં દ્વાર ઉઘાડાં હતાં; ખીજા હજારને એમાંથી રોજ મળતી તે નોખું.

જેને રચળની તેમજ કર ભરનારની અંગત જાણ હોય તે ગામ-ડાંની પંચાયત જ જમીનમહેસૂલ ઠરાવતી. રાજભાગનું પ્રમાણ દેખાવમાં આકરું લાગે, પણ રાજ્યમાં માનુષ અંશ અને અંગત અંશ હોવાને કારણે વારંવાર રકમક ચર્ચાને ખેડૂતને રાહ ન મળી જતી. રાજભાગ પણ જીવજ ઉપરથી ઠરાવાતો એટલે પ્રમાણમાં જ રહેતો. પોતાની ઇચ્છાનુસાર રાજભાગના પૈસા કે દાણા આપવાની ખેડૂતને છૂટ હતી, એટલે નહિ તો એને જે ત્રાસ ભોગવે પડે એનાથી તે બચી જતો. ખેડૂતો તથા ખીજાને અનાજનો વધારો રહેતો તેની દુષ્ટાનતા અર્થે

ખાણ કરીને રાખતા. સલામતીને સારુ કાંઈક ખચત ન રહે એવી રીતે ઊપજ તળિયાગાટક ઊપડી ન જતી.

ગામડેગામડે નિશાળ હતી તેનો નિભાવ નોખી કાંઢેવી જમીન-માંથી કરતા અને સ્થાનિક સ્વરાજ્યના નોખાનોખા ખાતામાં ગામડાના લોકો જ અધિકાર ભોગવતા, એટલે ગામડું એક નાના પ્રજાસત્તાક રાજ્ય જેવું બની રહેતું.

દેશના ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ અને પશ્ચિમ વિભાગમાં ફરેલા મુરોપિયન પ્રવાસીઓએ તે તે લાગની તે વખતની સ્થિતિનાં ફરેલાં વર્ણન આ નીચે આપ્યાં છે તે ઉપરથી અઢારમા શતકને અંતે દેશની કેવી આબાદી હતી તેનું ચિત્ર આપણી આંખ આગળ તરે છે.

પોતાની રાજનીશિમાં ભરતપુર રાજ્યનું વર્ણન કરતાં બિશપ હેબર લખે છે: ‘હિન્દુસ્તાનમાં ઉત્તમ એડપાણીવાળા પ્રદેશ મેં જોયા છે તે મલિલો આ એક છે. મોલ ખરેખર સુંદર જાલા હતા; રેનો પાક ધણે સારો હતો. કેટલાક શેરડીના ચિયોડા અને ન્યાંધી શેરડી હમણા જ વાઢેલ હતી એવા જમીનના વિશાળ કટકા મેં જોયા; આ ધનાઢ્યતાનો ચોક્કસ પુરાવો છે. વસ્તી બહુ નહોતી જણાતી, પણ ગામડાં સારી સ્થિતિ ને મરામતમાં હતાં, અને આખો પ્રદેશ ઉઘમનું એવું આહલાદક ચિત્ર અમારી સમક્ષ મૂકતો હતો અને મને ધારવાનું કારણ આપેલ અને કંપનીના મુલકમાં મેં જોયેલ તે કરતાં એટલો ચડિયાતો હતો કે મને લાગ્યું કે કાં તો ભરતપુરનો રાજા પ્રજાને પોતાની પ્રજા સમાન પાળનાર આદર્સ નૃપતિ હશે, અથવા તો કેટલાંક દેશી રાજ્યોમાં પ્રચલિત પદ્ધતિ કરતાં અંગ્રેજી પ્રતિમાં પ્રચલિત પદ્ધતિ પ્રજાને ઝાઢી કસાણકારી હશે.’

લેફ્ટેનન્ટ-કર્નલ મૂર માછસોરમાં ટીપુના રાજ્ય વિષયે લખતાં કહે છે, ‘કેઈ દેશમાં ફરતો પ્રવાસી ત્યાં સારી ખેતી, ઉઘમી વસ્તી, સ્થાપિત નગરો, ફેલાતે વેપાર, વધતાં જતાં શહેર અને શોકમુખ

સૂચવનારી આખાદી જુએ તો લાંબા રાજ્યઅમલ લોકોને અનુકૂળ છે એમ સ્વાભાવિક રીતે તે નિર્ણય કરે. આ દીપુના રાજ્યનો વૃત્તાન્ત છે. . . . એની પ્રજા બીજા કોઈ રાજ્યની પ્રજા જેટલી સુખી છે એમ માનવાનું કારણ છે. જોકે દીપુના શત્રુઓ સત્તાધારી હતા અને દીપુનું વાંકું બોઘાતું સાંભળીને પ્રસન્ન થાય એમ હતા તોપણ એના વિરુદ્ધ કોઈ ગણગણાટ કે રાવફરિયાદ સંભળાતાં નહોતાં.’

પૂર્વ તરફ વળીએ તો હોલ્લેલ બંગાળાનું આવું વર્ણન આપે છે: ‘લોકોની મિલકત તથા સ્વતંત્રતા ઉપર અહીં કોઈ હાથ નાખતું નથી, માલ સહિત કે રહિત પ્રવાસી અહીં આવે કે તરત રાજ્ય તરફથી એની સીધી સંભાળ લેવાય છે, રાજ્ય એને વિનાખર્યે એક ટપેથી બીજા ટપે લઈ જવા સારું વળાવા આપે છે.’ વળી ‘ઢાઝાના સમૃદ્ધ પ્રાન્તર્માં બધે ખેતી હતી. . . . નિષ્પક્ષપાત ન્યાય અપાતો . . . યશ્વન્તરાયને પવિત્રતા, પ્રમાણિકતા અને રાજકાજ ઉપર અચાક ધ્યાનનું શિક્ષણ મળેલ, એટલે તેની પ્રજા સુખી થાય એવી રીતે રાજ્ય ચલાવવાનો તે પ્રયત્ન કરતો. એણે બધા ઇન્જરા ને ધાન્ય ઉપરનું દાણ કાઢી નાખ્યાં હતાં.’

પશ્ચિમમાં મહારાષ્ટ્ર વિષયે આંકેતિલ દુ પેરેં લખે છે, ‘હું મહારાષ્ટ્રમાં પેઠો તો મને લાગ્યું કે ન્યાં પ્રકૃતિ હજી અવિકૃત રહેલી છે અને વિગ્રહ તથા દુઃખ અઘાત છે એવા સત્યયુગની સરળતા તથા સાતાની વચ્ચે જાણે હું છું. લોકો આનંદી, બળિયા અને તન્દુરસ્ત હતા, મર્યાદારહિત અતિયિસત્કાર સાર્વજનિક સદ્ગુણ હતા; એકેએક દ્વાર ખુલ્લું હતું અને મિત્ર, પાડોશી કે પરદેશી, જેને જે જોઈએ તેને તે લેવાની છૂટ હતી.’

ઝોગણીશમા શતકના આરંભમાં એક સમૃદ્ધ દેશનાં આ આનન્દ-દાયક ચિત્રો છોટીને, વીશમા શતકને આરંભે તે જ દેશની દશા કેવી હતી તે હવે આપણે નિરખીએ.

પ્રકરણ ૩ જી

વીશમા શતકના આરભનું હિન્દુસ્થાન

૫૧ી પછા આપણે થોડાક સુરોપિયન દ્રષ્ટાએને સાક્ષીના પાનરામાં પૂરીએ ઇંગ્લંડના પ્રધાન મિ રેન્સે મકડોનલ્ડ મ્હે છે, 'દિવસો ને દિવસો લગી ક્રાઈ તે દેશમાં ફરે, તેા સતત પરિશ્રમી અને લોહીનું ખાણી કરતા દુબળાં માણસ વિના ખીજું કંઈ ન જીએ હિન્દુસ્થાન દરિદ્રતાનું ઘર છે, અને પરમરમણીય દેહલતાઓમાં આ દરિદ્રતા મૂર્તિ મતિ થયેલી છે, એટલે મને તે વધારે લાગી આવી ' અને આ ૭૧ ચાલતા તે ઘોષણા કરે છે, 'ભરતખંડની દરિદ્રતા મત નહિ પણ વસ્તુસ્થિતિ છે'

હો જો રૂશીય 'ડેઈલી ન્યૂસ' પત્રમાં લખે છે 'તેને સ્વર્ગમાં જ દિ દી પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કરીને હું આ મડીએ જ પાછો ફરો છું અને ત્યાં ગામડેગામડે પુરુષોમાત્ર ને તેથી વિશેષ સ્ત્રીઓ તથા બાળકો અર્ધ જ પેટ ભરાય એટલું અન્ન પામે છે, અને હવે જ બાજુ ભારે થઈ પડ્યું હોય એવી દયાજનક દશામાં રહે છે તે જોઈને માણસના મનમાં જે અત્યન્ન કરુણા સ્ફુરે છે તે તમારા વાચકો સમક્ષ જોડવી વિનંતીથી હું શ્રદ્ધા એટની ઓટી છે

'ઇંગ્લંડના ગામડાંની દરિદ્રતા ને લાનના ગરીબ લતાઓની શયતા મારી જોરેથી છે (અને ધરની ખરી દરિદ્રતા પાંચી કરતાં શક્યને વધારે સારી રીતે નજરે પડે છે) પણ હિન્દુસ્થાનના થગ, પ્રમાણિક, ગદેનત્ર કરકતરિયા લોભ આવાડિયા ઉપર આવાડિયુ દરડા કરે છે અને દિવસમાં બેવાર નારનાજરાનો લૂંચો શેટતો તથા એને ગળે ઉતારવા સાડુ મરચુ અને છાશનો લાગે જ ખાવા પામે છે, તે દેખવ મારી આખ આગળ તરે છે એમ ખીજો એકે નથી તરતો

‘હમણા (૧૯૦૨) જાહેર દુષ્કાળ નથી, પણ હું કોડીબંધ ગામડાંમાં ગયો ને ધણીયે ઘરમાં પેઠો તો અનાજની કોડી ઠાલી અથવા લગભગ ઠાલી જોઈ.’

‘આનો અર્થ શું ? અર્થ આ, કે કર ભરવા સારુ એ લોકોનો કુદ્ર પાક વેચાઈ ગયો છે, ને બીજા બે માસમાં તો તેમની પાસે અનાજનો દાણોય નહિ રહે.’

રેવરંડ નાઉલ્ડ નામે મિશનરી પુરાવો આપે છે : ‘ધર્મપ્રચારના મારા પોતાના અનુભવમાં મેં ૩૦૦ માણસના સંઘની કમાણી તપાસી તો જાણવામાં આવ્યું કે સરેરાશ આવક માથાદીઠ દિવસની પા (૩૬) પેની કરતાં ઓછી છે. તે લોકો જીવતા નથી; જેમતેમ અસ્તિત્વ ટકાવે છે.’

લંડનના અધ્યાપક રલેટર હિન્દુસ્થાનની ગરીબાઈને ‘ભયાનક વાત’ કહે છે.

૧૯૨૭માં જ ડૉ. રૂઢર્ફર્ડ લખે છે, ‘બધેય જીવનકલહ ભયંકર છે,’ અને ગામડિયાનાં દુઃખ વર્ણવીને આગળ ઉપર કહે છે, ‘મને વિશેષ ત્રાસ છૂટ્યો ને અરેરાટી થઈ તે કદાચ આને લીધે, કે હું ઇંગ્લંડનો નાગરિક છું અને એટલે ધીરેધીરે આવતા ને વેદનામય મરણમાં પરિણમતી હિન્દીઓની દીન દશાને સારુ હું જવાબદાર છું, કારણ જે રાજવહીવટ નહેર બાંધીને ને જમીનમહેસૂલ ઘટાડીને દુષ્કાળ ઉપર અંકુશ મૂકવામાં નિષ્ફળ ગયેલ છે તે રાજ્યવહીવટને સારુ હું જવાબદાર છું.’

અર્થશાસ્ત્રી મિ. હિંડમન અભિપ્રાય આપે છે : ‘આપણી નજરે હિન્દુસ્થાન વધારે ને વધારે નબળું પડતું જાય છે, ને એના મહાજન-મંડળતું લોહી જ આપણા રાજ્યમાં ધીરેધીરે પણ સતત વધતા વેગથી વહી જાય છે.’

આ તરતચિત્ર(સ્નેપશોટ)થી વિહંગાવલોકન કરવું હવે રહેવા દઈએ, અને વધારે ઊંડા ઊતરીએ, તો જણાય છે કે કુચગ કારીગરોના હુન્નર પડી બાક્યા છે, અને એને બદલે કાઈ ખીજો ઉદ્યોગ એને હાથ લાગ્યો નથી, પણ આ લોકોનેય ખેતીમાં પડવું પડ્યું છે, જેમતેમ કરીને તે અનિશ્ચિત જીવનયાત્રા ચલાવે છે વરતી સહજ વધી છે ચોમાસામાં તે કામ કરે છે ને પછી નવરા બેસી રહે છે

યુરોપ દરતા આપણે અહીં વસ્તી ગયા શતકમાં પ્રમાણમાં બહુ ઓછી વધી છે ભારતમાં અને ટ્રેડટ ટ્રિટનમાં છેલ્લા ત્રણ દશકામાં વસ્તી કેટલા ટકા વધી તે નીચે સરખાવ્યું છે:

	૧૮૯૧-૧૯૦૧	૧૯૦૧-૧૯૧૧	૧૯૧૧-૧૯૨૧
ભારત	૨૫	૭૧	૧૨
ટ્રેડટ ટ્રિટન	૧૨૨	૧૧૬	૫૪

એટલે વસ્તીની વૃદ્ધિથી કાઈ કહણ્યાઈ નથી જોવી થઈ

પરદેશ સાથેના વેપારમાં પ્રથમ આપણે તૈયાર માલની નિકાસ કરતા, એને ટેકાણે હવે તૈયાર માલની આયાત થાય છે અને કાચા માલની નિકાસ થાય છે. કાપડનો મૃદુલદોગ નાશ પામ્યો છે, ને એને બદલે ખીજો ઉદ્યોગ છે નહિ વડાણ ને વડાણનાધારીનોય મૃત્યુધટ વાગી ગયો છે

અનેક દુકાળ પડ્યા છે, અને તે પણ આપણા સમગ્ર પ્રતિ-હાસમાં નથી પડ્યા એવા નાશકારક. ધનનર્દેશણી બહુ વિપ્રમ થઈ ગઈ છે.

બધે રાજવહીવટ લગભગ યુરોપિયનોના હાથમાં છે, ને તે લોકો ઇંગ્લેન્ડની વજન-દિશિટ શુભમાં રાખીને સ્વાભાવિક રીતે વર્તે છે. તેમના અને પ્રજાના સ્વાર્થ એક નથી, અને તેમને પ્રજાને જવાબેય કેવો પડતો નથી. તેમના પગ ભારતભૂમિ ઉપર અવરય પડ્યા છે,

પણ તેમનું મુખ ‘ધર’ (હામ) પ્રત્યે વળેલું છે. દેશી પ્રથમ રાજ-
વહીવટ કરતા તેની દૃઢતા પગારવાળા કારકુનરૂપે અધોગતિ થઈ છે.

અંગ્રેજ આવ્યા તે વખતે દેશમાં ‘રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની વિસ્તૃત
પદ્ધતિ’ હતી તે પણ, નિશાળ નિભાવવા નોખી કાઢેલી જમીન ઉપર
કર ચડતાં, બીજી દેશી સંસ્થાઓ ભેગી મરણશરણ પામી.

આગગાડી ખૂબ ખીલી છે ને ભારે કાર્યસાધક છે, પણ નહેર
ઉપર પ્રમાણમાં કાર્ષ્ણ્યનું નથી.

પરદેશ સાથે ‘હુદ્દા વેપાર’ ચાલે છે, અને મીઠા તથા
જમીન ઉપરના અને એવા પાછા હઠાડનારા કરથી રાજકોશ ભરાય છે.

ઝોગણીશમા શતકના આરંભમાં જાહેજલાલી હતી ને વીશમા
શતકમાં ત્રાહિત્રાહિનો પોકાર થાય છે; એમ રાષ્ટ્રજીવનને લેખે એટલા
દૃઢ સમયમાં આટલો ફેરફાર કેમ થઈ ગયો તે હવે આપણે જોઈએ.

લોકકક્ષ્યાણની આધારભૂત વસ્તુઓનું સ્થૂળ વર્ગીકરણ આમ થાય:

૧. માણસના અંદરના ગુણ,

૨. પરિસ્થિતિ,

ક. સ્વાભાવિક, અને ખ કૃત્રિમ,

હિન્દી ખેડૂતના અંદરના ગુણ જોઈએ તો તે શુદ્ધિશાળી, ઉઘમી
અને અત્યંત વસમી અને નિરાશ કરનારી દશામાં પણ સહનશીલ છે
એની કોઈએ ના નથી પાડી, એટલે આ પરત્વે તો એક મિ. મેકડો-
નલ્ડનો પુરાવો જ ટાંકીએ તે કહે છે, ‘લેકા દુનિયામાં સૌથી વધારે
ઉલ્લોગી છે, અને તેમની ધણી જમીન ફળદ્રુપ છે તથા સરસ પાક
આપે છે.’

સ્વાભાવિક પરિસ્થિતિ વિચારીએ તો હિન્દુસ્થાન જેવા સમૃદ્ધ દેશ
બહુ થોડા હશે. મેંગનીઝ, ત્રાંશુ, લોહ, કાચલા, સોનું, પેટ્રોલિયમ, મીઠું,
સીસું, સરોખાર, ઇત્યાદિ ભૂગર્ભમાં પ્રતાયેલ ખનિનો પડ્યો છે. જમીનમાં
ચા, શુદ્ધાણા, ગળી પાકે છે, શણનો તો આપણે જગતઘનિરો જ છે,

અને રૂમાં આપણી ત્રીજી ખુરશી છે. જગતખજારમાં બીજી મહત્વની પેદાશમાં ધડ ને તેથી બી છે. ગગનચુંબી પવૈતમાળા કેટલીયે છે, ત્યાં વીજળી ઊપજી શકે. પ્રકૃતિમાતાની આટલી કૃપા છતાં હિન્દુસ્થાન અતિ દરિદ્ર હોય તો તેમાં પ્રકૃતિનો તો વાંક નથી જ. એટલે માણસ અને પ્રકૃતિ એમ નિર્દોષ હરે છે, અને કૃત્રિમ પરિસ્થિતિનો જ વિચાર કરવો રહે છે.

જીવનનું ધોરણ નીચું હોય એટલે ઊપજ થોડી હોય એ વાદને વિષયે ડૉ. ડેવનપોર્ટ કહે છે: 'વધારે માલ પોતાને જોઈ તો ન હોય એટલે નહિ, પણ વધારે માલ સારી શરતે મળે નહિ એટલે માણસ જોગવતા એટકે છે.' હિન્દુસ્થાનમાં એવી કઈ વસ્તુઓ છે, જેને લીધે વધારે માલ સારી શરતે દુર્વલ થાય છે? આપણો વિષય મર્યાદિત છે, એટલે કૃત્રિમ પરિસ્થિતિમાંથી એક મુખ્ય વસ્તુ, અર્થાત્ રાજ્યના આવકવરાની જ આપણે ચર્ચા કરશું. હિન્દુસ્થાનમાં આગગાડીને પરદેશી દુડિયામણુ પણ સરકારહસ્તક છે, એટલે તે પણ આપણી દષ્ટિ-મર્યાદામાં આવશે.

સાર્વજનિક અને ખાનગી આવકખર્ચની વિચારપદ્ધતિમાં મુખ્ય ફેર આને લીધે આવે છે, કે વ્યક્તિની આવક નિશ્ચિત હોય છે એટલે અને આવકના પ્રમાણમાં ખર્ચને નિયમમાં રાખવું પડે છે, પણ રાજ્ય તો નોખી નોખી વસ્તુઓમાં કેટલું ખર્ચ કરવું તે પ્રથા નક્કી કરે છે, ને પછી એટલા પૈસા કેમ ઊભા કરવા તે વિચારે છે. એટલે આપણે પ્રથમ ખર્ચ તપાસશું ને પછી આવકનાં સાધન નિહાળશું.

પોતાનાં ખર્ચજોગાં નાણાં ગમે તેમ કરીને રાજ્ય મેળવી શકે એ તાત્વિક દષ્ટિએ રાજ્યને સગવડ છે ખરી, પણ આપણે બૂલવું ન જોઈએ કે આ ધનપ્રાપ્તિની શક્તિ નિરપેક્ષ નથી, પણ પ્રજાશક્તિ ઉપર અવલંબી રહેલ છે, એટલે પ્રજા અમુક કારભારથી વધારે સહન કરી શકતી નથી. પ્રજાના કાલવૃત્ત ધન ઉપરથી મોજશોખ ઉપર રાજ

હાથ નાખે એટલે વિરોધ ઉપરિચિત થાય છે, અને મોજશોખ ઉપરથી આરામ ઉપર ને આરામ ઉપરથી જરૂરિયાતો ઉપર જેમ રાજ્યનો હાથ પડતો જાય તેમ આ વિરોધ વધતો જાય છે. વસ્તુતાએ, કામ કરનારને કાર્યસાધક દશામાં ટકાવવાને માંડ પૂરી પડતી હોય એટલી આવક ઉપર કર પડે, એટલે પ્રજાશક્તિનો અન્ત આવી જાય છે, અને પછી કર વધે તો તેનાથી રાષ્ટ્રની મૂડીને જ ધકકો લાગે. એક એક વ્યક્તિની કર ભરવાની શક્તિનું માપિયું માણસને ભાગ્યે જ જડે, એટલે કોઈ પણ પ્રકારની કરપદ્ધતિમાં થોડાક લોકોને હાડમારી ભોગવવી પડે એનો કોઈ ઉપાય નથી. પણ કાર્યસાધકતા ઘટે નહિ, અને ખનતા લગી નિર્વાહજોગી આવક ઉપર કોઈ ખોળે ન પડે એટલા સારુ ઘણી સંભાળ રાખી શકાય.

આ શરતોને વશ વર્તીને, ફેટલી આવક થાય એમ છે તે ઠરાવીને, રાજ્યની આવક એવી રીતે ખર્ચવી જોઈએ કે તેથી સાર્વજનિક કોશના એક એક રૂપિયાનો ઉત્તમ ઉપયોગ થાય. એક વર્ગને લાભ-દાયક થાય એવા ખર્ચ કરતાં જનસમૂહની ઊપજશક્તિ વધે એવા ખર્ચને વધારે પસંદગી મળવી જોઈએ. રાજવહીવટનું ખર્ચ હમેશાં ઓછું રાખવું જોઈએ.

રાજ્યની આવક રાષ્ટ્રની આવકનું જ બટકું છે, એટલે લોક-હિતકારી ખર્ચ કરીને તે રાષ્ટ્રને પાછી વાળવી જોઈએ; આ પ્રમાણે જેટલી રકમ પાછી ન વળે એટલે અંશે રાષ્ટ્ર દરિદ્ર થાય છે, કેમકે પોતાની ઊપજનો પૂરો લાભ એને મળતો નથી.

પ્રકરણ ૪ થું

સાર્વજનિક ખર્ચ

રિન્દુસ્થાન સરકાર તથા પ્રાન્તોના ૧૯૨૫-૨૬ના શુદ્ધ ખર્ચના નીચલા આકડા આવકનો કેવો ઉપયોગ થાય છે તે વિષયે બોધક છે:

		ટકા
દેશાનાં બ્યાજ	રૂ. ૨૧,૬૨,૦૯,૦૦૯	૧૫.૨
લશ્કરી	૫૫,૯૯.૮૫,૬૫૪	૩૯.૫
મુલકી વહીવટ	૫૫,૪૪,૩૩,૫૮૭	૩૯.૨
પરચૂરણ	૮,૭૦,૬૦,૫૩૫	૬.૧

એકંદર રૂ. ૧,૪૧,૭૬,૮૮,૭૮૫ ૧૦૦ ૦
 'મુલકી વહીવટ' ની વીગત નીચે પ્રમાણે છે :

	લાખ રૂ.	ટકા
સામાન્ય રાજ્યવહીવટ	૧૨,૪૯	૮.૯
હિસાબ તપાસણી	૮૪	.૫૮
ન્યાય	૪,૬૯	૩.૩૧
કેદખાનાં	૧,૯૪	૧.૩૮
પોલીસ	૧૧,૬૯	૮.૨
બંદર	૩૧	.૨૧
ખ્રિસ્તી દેવળ	૩૨	.૨૨
રાજદ્વારી	૩,૩૭	૨.૪
વિગાન	૮૬	.૬

કેળવણી	૧૦,૬૬	૭.૬
વૈદ્યક	૩,૨૦	૨.૨૮
સાર્વજનિક આરોગ્ય	૧,૮૧	૧.૨૫
ખેતી	૧,૭૯	૧.૨૪
ઉદ્યોગ	૧,૩૦	.૯૨
વિમાન તથા પરચૂરણ	૧૭	.૧૧
	<hr/>	<hr/>
	૫૫,૪૪	૩૯.૨૦

એ જ વર્ષમાં યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના ખર્ચની નીચલી વીગત સાથે આને આપણે સરખાવીએ:

દેશાનાં વ્યાજ	૨,૪૩૨	૨૨.૩
ખર્ચાવ	૨,૮૮૫	૧૮.૭
મધ્યસ્થ સરકાર	૮૬૭	૭.૮
કેળવણી	૨,૧૬૭	૧૯.૫
રાજમાર્ગ	૧,૫૬૮	૧૪.૧
સમાજહિત	૧,૦૨૦	૯.૧
સાર્વજનિક ઉપયોગનાં ખાતાં	૫૮૩	૫.૨
આર્થિક ખિલવણી	૨૦૭	૧.૯
પરચૂરણ	૧૫૫	૧.૪
	<hr/>	<hr/>
	૧૧,૧૩૪	૧૦૦

આપણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે ઉપલા આંકડા પોતાનાં આવકખર્ચ ઉપર સત્તા ભોગવતા પ્રજાતંત્રના છે, હિંદુસ્થાનમાં એવો પ્રજાનો અંકુશ નથી. વળી એવ દેશની સરખામણી ઠેક લગી કરી શકાય તેમ નથી. તોપણ એવ દેશની સરકારની નીતિ વચ્ચે મોટો ફેર આપણે જોઈ શકીએ છીએ. આપણે જૂલનું ન જોઈએ કે અમે-

શરૂઆતમાં બ્રિટિશ રાજ્યપદ્ધતિ પરદેશી ને નવીનવી હતી, ત્યાં સુધી મોટા પગારવાળી જગ્યાએ અંગ્રેજ છોકરાઓને બેસાડવાનું કાંઈક બહાનું પશુ હશે, પણ હવે તો હમરો હિંદી પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ અનુસાર કેળવાઈ ગયા છે એટલે આ રીતનો લેશમાત્ર બચાવ થઈ શકે એમ નથી. નોકરશાહીમાં આજકાલ કલ્પના તથા સર્ગશક્તિનો અભાવ જોવામાં આવે છે. ચીલેચીલે એ ચાલી જાય છે, અને દેશની ઊપજ વધારવાને સારુ કાંઈ કરતી નથી. ૧૯૧૩માં, ૧,૦૦૦ રૂપિયા ને એની ઉપરના પગારવાળી જગ્યાઓમાંથી ૯૬ ટકા ઉપર યુરોપિયન તથા ઍંગ્લોઈડિયન હતા, ને માત્ર ૪ ટકા દેશીના હાથમાં હતી. બધા નોકરને લેતાં, યુરોપિયનવાળી જગ્યાનો સરેરાશ પગાર રૂ. ૯૩૩ ને દેશીવાળી જગ્યાનો રૂ. ૩૭૧ હતો. આ નોકરને પગાર આપનાર પ્રજાની માથાદીઠ વાર્ષિક આવક ૧૯૧૧માં મિ. શિરાઝની ગણતરી પ્રમાણે રૂ. ૫૦ હતી. એની સાથે આ પગારને સરખાવીએ, તો જણાય છે કે એક યુરોપિયન અમલદાર ૨૨૪ પ્રજાજનની અને દેશી અમલદાર ૮૪ પ્રજાજનની ખરાબર છે. લોકોના ગળનો વિચાર કરીએ તો દેશી તથા યુરોપિયન અમલદારોને વધારેપડતો પગાર અપાય છે એ સ્પષ્ટ છે. ન્યૂયોર્ક ધનાઢયમાં ધનાઢય દેશનો ધનાઢયમાં ધનાઢય ભાગ છે, ત્યાં ગવર્નરને વર્ષે ૧૦,૦૦૦ ડોલર, એટલે નાગરિકની સરેરાશ આવકથી ચૌદગણો પગાર મળે છે, અને મુંબઈના ગવર્નરને ૧,૨૦,૦૦૦ રૂપિયા, એટલે પ્રજાની સરેરાશ આવકથી ૨,૪૦૦ગણો પગાર મળે છે. મિ. મેકડોનલ્ડ સૂચવે છે: 'નોકરોને પગાર દેશી ધોરણે આપવા જોઈએ, પરદેશી ધોરણે નહિ,' અને એ કબૂલ કરે છે; 'આજ સુધી આપણે હિન્દુ-સ્થાનને બહુ નુકસાન કર્યું છે, અને સ્વરાજ ચાલે તે વખતે આ સુધારો કરવા જોવો છે.'

આવકનો મોટો ભાગ રાજવહીવટમાં તથાઈ જાય છે અને ખીજા કામ સારુ લગભગ કાંઈ રહેતું નથી એ તો છે જ. પણ નોકર બધા દેશી હોત તો ધણાખરા ધનનો માત્ર હાથબદલો જ ચાલે, અને

દેશસમસ્તને કાંઈ અવગુણ ન થાત. દેશની ઊપજનો મોટો ભાગ 'પરદેશી અધિકારીના હાથમાં જાય છે, અને તેમાંથી મોટી રકમ ખચત તથા 'પેન્શન' ના રૂપમાં વિત્રાયત ખર્ચાઈ જાય છે, એ વાત હિન્દુ-સ્થાનના હિતેચ્છુઓને ચિન્તાજનક છે. 'પેન્શન' વિષયે મિ. મેકડોનલ્ડ કહે છે: 'પરદેશી રાજ્યની અંદર આ ખર્ચ ખમણું ગંભીર છે; કેમકે તે હિન્દુસ્થાનની ઊપજમાંથી જ નહિ પણ હિન્દુસ્થાનમાંથી જ ઊપડી જાય છે.' આગળ જતાં તે કહે છે, 'આને ક્ષીધે પોષકપ્રવાહમાંથી આવશ્યક પાણીનો ધણો મોટો જથ્થો હરાઈ જાય છે અને પરિણામે નિર્ધનતા આવે છે.' અને છેવટે તે લખે છે: 'હારે ખંડણી પરદેશ જાય તો જનસમૂહ આપ્તાદ ન થઈ શકે.'

આ પ્રમાણે ખર્ચના ૯૩.૯ ટકા તો માત્ર ઊપજને ઘટાડે છે અને તેમાંથી મોટો ભાગ દેશજીહાર જાય છે તથા એનું વળતર લગભગ કાંઈ મળતું નથી. લોકોની ઊપજશક્તિ તેથી વધે નહિ અને પોતાના પ્રયત્નનું પૂરું ફળ તેમને મળે નહિ, એટલે દશકા ઉપર દશકા આવી નીતિ ચાલુ રહે તો કુબેરનો લોકારેય કામોકામ થઈ જાય.

મૂડીખર્ચ

આ ખાતાનો ખર્ચ એવો હોવો જોઈએ, કે દેશના આર્થિક વિકાસની જરૂરિયાનો સાથે તે યોગ્ય પ્રકારે સંબંધ હોય. કોઈ વસ્તુ પોતે ગમે એવી સારી હોય, પણ જો તે દેશહિતને આવશ્યક ન હોય તો એમાં ખર્ચ કરવું એ પૈસા પાણીમાં નાખ્યા સરખું જ થાય. હિન્દુસ્થાન જેવા દેશમાં નહેર અને સોંબા ગ્રામ્ય વાહનમાં ખર્ચ કરવાની ખડુ જરૂર છે. નહેરમાં સરકારે ૯૬ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ્યા છે, ત્યાં ૧૯૨૫-૨૬ના અન્ત સુધીમાં આગગાડીમાં ૬,૨૬ કરોડ રૂપિયા નાખ્યા છે. ભારતમાં ૩૮,૫૭૯ માઈલ રેલના પાટા છે, એટલા એશિ-

ચાના દોઈ દેશમાં નથી. બીજી અતિ આવશ્યક વસ્તુઓનો ભાવ નહિ પૂછતાં, સરકાર ખાઈપીને આગગાડી પાછળ લાગી, અને મળ્યા એટલા બધા પૈસા એમાં ખુટાડ્યા. આનું કારણ નીચલા અવતરણમાંથી સ્પષ્ટ થાય છે: 'પણ ઉછીના લીધેલ નાણાંમાંથી આગગાડી ને બીજાં કામ કરવામાં આવ્યાં, જેની યોજના હિસાબી ખાતામાં નહિ પણ સેનાપતિના દફતરમાં થઈ, અને લશ્કરી ખર્ચે આગગાડીવિકાસનો વેશ ધારણ કર્યો' (મિ. મેફ્ડોનર).

લશ્કરી દષ્ટિ ઉપરાંત, આ નીતિને પરિણામે ઈંગ્લેન્ડનાં પોલાદનાં કારખાનનિ સતત કામ મળી ગયું. વળી વિલાયત ચડાવવાનો કાચો માલ બંદરે પહોંચાડવામાં, તેમજ પરદેશી બનાવટનો માલ દેશની અંદર ઘુસાડવામાં પણ આગગાડી કામ આવી. માલનું ભાડું ઠરાવવામાં પણ બેદલાવ રાખ્યો. પરદેશી દીવાસણી મુંબઈથી દિલ્હી લઈ જાઓ તોય એ જ ભાડું, અને દેશી દીવાસણી અમદાવાદથી દિલ્હી (૩૧૦ માઈલ ઓછા) લઈ જાઓ તોય એ જ ભાડું! આથી કરીને 'પરદેશી ઉદ્યોગને મુંબઈથી અમદાવાદના ભાડા જેટલી મદદ જ મળે મળી' (રા. નાનક બટુકરામ મહેતા). અમદાવાદના દીવાસણીવાળાઓએ ૧૪ વર્ષ નિરંતર હડિયાપટ્ટી કરી તે પછી અમદાવાદથી રા. ૨-૨-૧૧ અને મુંબઈથી રા. ૩-૭-૨ લેવા મંડ્યા. મુંબઈથી કાનપુર (૮૪૦ માઈલ) પરદેશી ખાંડ લઈ જવાનું ભાડું મળુના રા. ૦-૧૩-૬ અને કાનપુરથી આકોલા (૬૪૯ માઈલ) દેશી ખાંડ લઈ જવાનું ભાડું રા. ૧-૨-૪! આમાં દેખાય છે તે કરતાંય વિશેષ અન્યાય છે, કેમકે પરદેશી ખાંડ મોંઘી હોય છે ને દેશી ખાંડ સોંઘી હોય છે, અને એટલે 'માલ સહન કરી શકે' એટલું ભાડું લેવું એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે પરદેશી ખાંડનું ભાડું વધારે રાખવું ઘટે. વળી મુંબઈથી બારસી પરદેશી ખાંડ લઈ જવી હોય તો મણે ૬ આના લે છે, અને ગરીબના અપનો ગોળ બારસીથી મુંબઈ લઈ જવાના મણે ૯ના આના, એટલે

૫૦ ટકા ઉપર વધારે, લે છે રા. મહેતા લખે છે ‘દેશી ખાંડ કરતા જ નહિ, પણ ઘણી ઓછી કિંમતના અને મોટે ભાગે નિર્ધનને કામ આવતા ગોળ કરતાય પરદેશી ખાંડનું ભાડું ઓછું લીધું’

હિન્દુસ્થાનમાં યુરોપિયન લોકો ઉદ્યોગ ચનાવે છે એના પ્રત્યે કેવો પક્ષપાત થાય છે એનો દાખવો આ, કે દિલ્હીમાં કાપડનો ઉદ્યોગ દેશીના હાથમાં છે ને કાનપુરમાં યુરોપિયનના હાથમાં છે એટલે દિલ્હી કાનપુર વચ્ચે ભેદભાવ રાખે છે. ૨૩૬ માઈલને અંતરેથી કાનપુર ૩ આણ્ણુ હોય તો એના મણે ૫ આના બેસે, પણ માત્ર ૧૨૮ માઈલને અંતરેથી જ દિલ્હી ૩ આણ્ણુ હોય તો ૬ આના ૭ પાઈ બેસે ! રા. મહેતા લખે છે, કે ‘આ ભેદભાવને પરિણામે દિલ્હીની કેટનીક કાપડની મિલ બેસી ગઈ’

કાર્યા ચામડા ઘઉં ઇત્યાદિની પણ એ જ સ્થિતિ છે, બદરે નઈ જાઓ તો સોધું, ને દેશી ઉદ્યોગને સ્થાનકે લઈ જાઓ તો મોધું ભાડું. રા. ઘોસ આ ભેદભાવને ‘ભારત સરકારે પરદેશી ઉદ્યોગને આપેની મદદ’રૂપે વર્ણવે છે.

વેગ્રંત વાહનથી લાભ થાય એની કોઈ ના ન પાડે, પણ દેશની વર્તમાન આર્થિક સ્થિતિની જરૂરિયાતના પ્રમાણમાં આ બોલ્ને વધારે પડતો છે એ કબૂલ કર્યા વિના નહિ ચાલે સામાન્ય રીતે પ્રથમ આર્થિક ખપ જાગે ને પછી આગગાડી ખીલે, પણ ભારતમાં તો આગગાડી ખપથી કર્યાંય આગળ ચાલે છે, એટલે તે પોતાનું ખર્ચ ઉપાડતી નથી, અને આ અસ્વાભાવિક અને ભારરૂપ વિકાસને ટકાવી રાખવા સારું સરકારી આવકનો મોટો ભાગ રોકવો પડે છે વળી કોઈ પણ સાધનનો ઉપયોગ કેવો થાય છે તે ઉપરથી તેના લાભાલાભ નક્કી થાય. ઉપર આપેના દાખવા ઉપરથી જણાય છે, કે આગગાડીથી આપણને કેવળ લાભ નથી થયો આપણી મૂડી ઓછી ને તે પણ આગગાડીમાં મોટે ભાગે ખર્ચાઈ જાય છે, ને વધારે ઉપયોગી નહેર,

આરોગ્ય ઇત્યાદિ સારુ કંઈ નથી રહેતું. આમાં પોતાનો 'ગણતરીર' થયો છે એમ પણ સરકાર બચાવ કરી શકે એમ નથી, કેમકે આગ-ગાડીનીતિ એક ક્ષણના ઉતાવળા નિર્ણય ઉપર રચાયેલી નથી, પણ લોકોના સતત આક્ષેપ છતાં દશકા ઉપર દશકા એ જ નીતિ ચાલુ રહેલી છે.

ભાડામાં બેઠેલાવ એ જગતના આગગાડીના ઇતિહાસમાં નવી વસ્તુ નથી. યુનાઇટેડ સ્ટેઇડ્સમાં ખાનગી સાહસ ને ધનસોબથી એ ઊભો થયો હતો, પણ ભારતમાં દુઃખની વાત એ છે, કે આગગાડીને મદદ કરનાર ને એના ઉપર અંકુશ ભોગવનાર સરકાર ભારતના 'રખવાળ' પછાતો દાવો કરે છે, અને તેથી કરીને તેનું આ કામ હિન્દી કર ભરનાર પ્રત્યેના એના કર્તવ્ય વિષે સાપરાધ અમાદરૂપ છે.

રા. દિનશાહ એદલજી વાચ્છા લખે છે: 'આગગાડીનાં દેશનું વર્ષેવર્ષે વધતું વ્યાજ સીધી કે આડકતરી રીતે દેશીઓએ જ ભરતું પડે છે. કોઈના હિતની ચિંતા કરવી ઘટે, તો તે દેશીનાં હિતની, નહિ કે અહીં કમાઈ કરીને ચાલતા ચનાર યોગ્યા જોટલા પરદેશી વેપારીઓની. બેપાંચ પરદેશી વેપારીનું હિત વિચારે, અને કોટચવિધિ દેશીનાં હિત સામુય ન જુએ એવી આગગાડીનીતિ અક્ષમ્ય છે. દ્વંકમાં જેમ બીજી બાબતમાં તેમ આગગાડી વિષે, પરદેશી વેપારી જણસભાવ મંગાવે છે, ને એનો આંકડો દેશી કર ભરનાર પાસેથી લેવાય છે.'

ડિગ્મી લખે છે, 'દેશના એક ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં પેદાશ લઈ જવાની સરળતા આગગાડીથી થઈ છે, પણ તેથી ઉત્પત્તિ કાંઈ વધી નથી; આગગાડી પેદાશ દેશની બહાર લઈ જાય છે, પણ . . . એમાં યતા નફાથી દેશીને થોડો જ લાભ થયેલ છે, અને મોટે ભાગે તો એ નફો દેશને શાપ સમાપ્ત છે. આગગાડીને તથા બીજે કારણે ઇચ્છાંડમાં દિવસેદિવસે વધારે પૈસા ભરવા પડે છે એટલે વધારે ને વધારે પેદાશ તથા હુનરની ચીજો પરદેશ ચડાવવી પડે છે;

અને એ જ આગગાડી એ પેદાશને જેમવાની સરળતા કરી આપે છે ને દેશને બરબાદ કરે છે.’

બન્દરે માલ પહોંચાડનારી ધોરી આગગાડી ખૂબ ખીલવી છે, પણ ગામડાંને કામતી દળની આગગાડી કે નહેર પ્રત્યે બેદરકારી રહી છે. અંગ્રેજ વેપારીમંડળના આગ્રહ આગળ સરકાર નમી પડે છે, અને દેશીની તત્કૂરી કાઈ સાંભળતું નથી.

દુષ્કાળ હમણાં હમણાં વારંવાર પડે છે એમાં આગગાડી અમુક અંશે કારણભૂત છે. દેશનો ધાન્યસંગ્રહ પરદેશ તણાઈ જાય છે. એ ખરું છે, કે દુષ્કાળપીડિત પ્રદેશને છતવાળા પ્રદેશમાંથી અનાજ પહોંચાડવામાં આગગાડી કામ આવી છે; પણ એ તો રોગનો ઉપાય થયો. રોગ અટકાવવો હોય તો કર ભરવા સારુ થઈને બેઠૂતને જે ધાન્યસંગ્રહ વેચી નાખવો પડે છે તે સાચવી રાખવો જોઈએ. આગગાડીનાં સોંધાં ભાડાંથી પરદેશી આડતિયાને મદદ થાય છે, અને ઘણી વાર તો પાક વાટે તે પહેલાંજ ઊભા મોલને એ આડતિયો વેચાતા રાખી લે છે. આમ દાણો પરદેશ ચડે ને પછી અછતને લીધે ભાવ ચડી જાય.

ઐટલે મુખ્યત્વે લસ્કરી કારણે આગગાડી બાંધવામાં પુષ્કળ નાણાં ખર્ચાગેલ છે, અને વેપાર ઉપર દૃષ્ટિ રહી દશે તોપણ પરદેશી વેપારીની દૃષ્ટિએ વિચાર થયેલ છે. દેશી કર ભરનારનો કોઈએ વિચાર કર્યો નથી, ને આગગાડીથી એની હતપત્તિ મળ્યાવવા ઝેટલી વધી નથી. જે નાણાં મળ્યાં તે આગગાડીમાં જ છુડાડ્યાં, કેમકે આર્થિક જરૂરિયાતને અજાણે એ પોતાના પગ ઉપર ઊભી ન રહી શકવાને લીધે એને ખૂબ મદદ કરવી પડી.

ગરીબની રિયતિમાં જેનાથી સુધારો ન થાય એવી આગગાડીમાં નાણાં રોક્યા ઉપરાંત, ચોંકણું જે વધુંએનો પણ મહાજનમંડળની

પ્રકરણ ૫ મું

સાર્વજનિક આવક

હિન્દુસ્થાન જેવા ગરીબ ખેતીપ્રધાન દેશમાં રાજ્યની આવક મોટે ભાગે મહાજનમંડળ પાસેથી અને તે પણ ઘણીખરી આડકતરા કરથી લેવી કરવાની હોય છે. એટલે નિર્ધન લોકોને આવશ્યક પદાર્થો ઉપર વધારેપડનો કરભાર ન પડે, કર બનતા લગી સીધા અને યથા-શક્તિ લેવાય, એની સંભાળ રાખવાની જવાબદારી રાજ્યને શિરે છે. દાણ પણ એવી રીતે લેવું જોઈએ કે મહાજનમંડળને જરૂરની વસ્તુઓ ઉપર ઓછું અને સ્થિતિવાળાને કામની ચીજો ઉપર વધારે લેવાય. રાજ્યના ખર્ચનો ભોજો આખી પ્રજામાં વહેંચાઈ જાય એ તો ઇચ્છ છે જ, પરંતુ ગરીબને માથે બહુ ભાર નાખવામાં શાણપણ નથી. બિન્દગીની જરૂરિયાત ઉપર કર નાખતા પહેલાં બીજાં સાધનમાત્ર વિચારી લેવાં જોઈએ.

વળી કર ઉધરાવવામાં કેટલું ખર્ચ થાય છે તે પણ લક્ષમાં રાખવું ધટે; બહુ ખર્ચ થાય તો કાં વહીવટમાં ને કાં સિદ્ધાન્તમાં કાંઈક દોષ હોવો જોઈએ.

ગરીબ ઉપર પ્રભાવ પાડનારા વેપારઉદ્યોગને લગતી રાજ્યની પ્રવૃત્તિઓમા નફો કરવાનો પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ, પણ દેશની આર્થિક આવશ્યકતાઓ ધ્યાનમાં રાખીને મહેનતાણું અને ધટનો સિદ્ધાન્ત ચોજવો જોઈએ. ગરીબ લોકોએ નિપજાવેલા પદાર્થોના લાગતખર્ચ ઉપર નહેર અને વાહનના દરની અસર થાય છે, એટલે એને આ સિદ્ધાન્ત વિશેષે કરીને લાગે છે.

વળી દેશ ન્યાં અચાનને નિરક્ષર હોય ત્યાં, આવક કેટલી થાય છે તે જોયા વિના અનિષ્ટ ઉપભોગને કર દ્વારા રોકવાની રાજ્યની ફરજ છે.

લોકોના ગળ ઉપરાંત, કર ભરનારને કયે વખતે ને કઈ રીતે કર ભરવામાં સગવડ છે, અને ભાવિ પેદાશ ઉપર કરની કેવી અસર થાય એમ છે તે પણ આવક ઊભી કરવામાં વિચારવું જોઈએ.

પદ્ધતિ એવી રીતે ગોઠવવી જોઈએ કે રાજ્ય અસાવવાને જોઈતાં નાણાંનો નિયમિત પ્રવાહ ચાલ્યો આવે, છતાં કોઈ પણ ઉત્પાદકને હાડમારી ન થાય.

મધ્યસ્ત નથા પ્રાન્તિક સરકારની ૧૯૨૫-૨૬ની આવકના આંકડા, એમાંથી એ આવકને ઉધરાવવાનું ખર્ચ બાદ કરીને નીચે આપ્યા છે :

	ઉધરાવવાના ખર્ચના ટકા	શુદ્ધ આવક
જકાત	૧.૭	રૂ. ૪૬,૯૬,૧૮,૦૧૭
આવક ઉપર કર	૩.૬	૧૫,૫૩,૩૨,૧૩૪
મીઠું	૧૯.૭	૫,૦૭,૯૦,૬૧૯
અશીથુ	૫૦.૮	૨,૦૩,૫૨,૪૩૭
જમીનમહેસુલ	૧૧.૬	૩૧,૪૩,૭૯,૩૨૪
દાર, વ્યસન આદિ		૧૭,૨૯,૧૩,૬૪૧
સ્ટેમ્પ		૧૩,૨૮,૫૨,૨૦૫
જંગલ		૨,૬૦,૩૧,૦૨૯
રજિસ્ટ્રેશન		૭૮,૧૪,૬૭૯
ખંડણી		૮૪,૨૯,૪૮૨
લીપવાળા કર		૩૪,૭૮,૨૧૦

	આવક	ખર્ચ	
રેલ્વે	૩૧, ૩૪,૪૩,૪૦,૭૫૯	૨૮,૯૨,૧૭,૭૮૭	૫,૫૧,૨૨,૬૭૨
નહેર	૩ ૭૪,૯૪,૫૪૯	૧,૩૫,૯૦,૫૨૫	૨,૩૯,૦૪,૦૨૪
તારટપાલ	૮૬,૩૫,૨૨૦	૫૦,૬૯,૧૩૪	૩૫,૬૬,૦૮૫
વ્યાજ			૬,૫૬,૦૨,૯૩૯
ચલણ ને			
ટંકશાળ	૪,૬૩,૮૯,૧૦૧	૭૦,૧૧,૪૧૩	૩,૯૩,૭૮,૬૮૮
અસાધારણ	૨,૧૮,૬૮,૨૦૨	૨૬,૩૪,૭૧૯	૧,૯૨,૩૪,૪૮૩

એકદર આવક રૂ. ૧,૫૬,૮૮,૦૦,૯૬૮

જકાત

આનું વર્ગીકરણ એવું છે કે એનો ભાર ક્યા પડે છે તે જોતી કાઢવું કઠણ છે. પણ મંજાણાને તપાસતાં નીચે દર્શાવેલી સ્થિતિ જણાય છે.

	લાખ રૂ.
નિકાસજકાત	૫,૮૯
પેટ્રોલનું ધણ	૭૭
આયાતજકાત	મોટર, સાધકન ઇં ૭૫૨
	૩,૩૨
	દારૂ, વ્યસન ૭૫૨
	૨,૫૪
	સંચા, રેલના કબા ઇં ૭૫૨
	૧,૨૪
	તૈયાર માલ, કાપડ, લોઢાના સામાન
	૮,૨૯
	૭૫૨

૨૨,૦૫

આટલો બોલો સ્થિતિવાળા લોકો ઉપર પડે છે એમ કહેવાય ૪૬,૯૬ લાખની શુદ્ધ આવકમાથી ૨૨,૦૫ લાખ તથા ખર્ચ અને પાછાબરણ (રીફંડ) ના ૪ ટકા (એટલે ૨૨,૦૫+૮૮) બાદ કરીએ, તો બાકીના (૪૬,૯૬-૨૨,૯૩=) ૨૫,૭૯ લાખનો બોલો મરીબ ઉપર

ઉપર પડે છે. સમાજના મોખાનોખા ચગ ઉપર ફેટલા કર પડે છે એ નહીં હરી શકીએ એટલી વીગત ચરકારી આંકડામાંથી મળતી નથી, અને જાત્રાં વર્ષની સરખામણી કરવા જતાં જૂવને સ્થાન રહી જાય છે. તોપણ શિપિયાની કિમ્મતમાં થતા ફેરફાર ધ્યાનમાં લીધા વિના એકેએક ખાતાની બપજ વધારતા જ જાય છે એ સદજ જોઈ શકાય છે.

ભારત જેવીપ્રધાન દેશ છે એ જ્ઞેતાં જગતની આવક ઓગ્રી છે. કુલ આવકનો મોટો ભાગ જગતમાંથી મેળવવો પડે. 'ધુદ્ધ વેપાર'ની નીતિ આપણા માથામાં મારી છે એને લીધે આવકનું આ સાધન મદેશાઈથી છટકી જાય છે. બિન્નબિન્ન દેશો તથા મંરયાનોમાં ઇંગ્લંડની નિકાસ ઉપર ફેટવી જગત લેવાય છે એના આંકડા નીચે આપ્યા છે :

ગણિયા	૧૩૧	ફ્રેન્ચિયા	૧૮
અમેરિકા	૭૬	બેલ્જિયમ	૧૩
કુનાલ્ડેક સ્ટેઈલ્ડ	૭૩	નોર્વે	૧૨
પોર્ટુગલ	૭૧	ન્યૂઝીલેન્ડ	૮
આસ્ટ્રિયાઈઝરી	૭૫	જપાન	૮
કાનન	૨૧	કુર્કેરયાન	૮
અમેરિકાન પ્રાન્સ	૨૮	શ્વિટ્ઝરલેન્ડ	૧૭
ઇટલી	૨૭	ઓસ્ટ્રેલિયા	૬
જર્મની	૨૫	દ. અ.ફ્રિકા	૬
ગ્રીસ	૨૩	ચીન	૫
મીમ	૧૯	દોઈ	૩
રેન્માઈ	૧૮	દિન્કુરયાન	૩
સ્પાઈ	૧૭		

આ સાધનનો થોડો જ લાભ લેવાયેલ છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે, કેમકે આપણી આયાત મોટેભાગે ઇંગ્લંડમાંથી જ હોય છે, ન્યારે બીજા દેશો અને સામ્રાજ્યનાં મંરથાનો પણ વધારે જકાત રાખીને કમાણી કરે છે. વળી નિકાસની જકાતમાં પણ ઇંગ્લંડમાં રહેલા ભેડાઓની સગવડનો પ્રથમ વિચાર થાય છે. ઘઉં મોટેભાગે ઇંગ્લંડ જાય છે, એના ઉપર કર નખાય તો આપણને તે સોંધા પડે અધ્યાપક માર્શલ કહે છે: 'કાયા માલની નિકાસ ને તૈયાર માલની આયાત કરનારા દેશમાં સંરક્ષક કર નખાય તો તેથી તે દેશના ભોક્તાઓને ચીજની કિંમત કર જેટલી વધારે નથી આપવી પડતી.' એટલી ઓછી થાય, એટલે જમીનમહેસૂલ ઉપર સહજ અસર થાય, પણ કરોડો ગરીબ મજદુરોને દિવસમાં એક ટકેય પેટપૂરણ ખાવાનું મળતું નથી એવી સ્થિતિમાં નિકાસ ઓછી થાય ને ભાવ ઊતરે તો દેશમાં ઘઉંનો ઉપયોગ વધે, અને સરકારને સરવાળે લાભ થાય કે હાનિ એ નિશ્ચય-પૂર્વક કહેવા સારું આપણી પાસે સાધન નથી, તોપણ હમણા કરતાં લોકોને વધારે અનાજ તો મળે જ. દુષ્કાળનો આ એક મહનાત્મક ઉપાય છે.

‘છુદા વેપાર’થી ભાવ ઓછા રહે છે એમાં પરદેશી માન વાપરનાર યુરોપિયન તથા સ્થિતિવાળા દેશીનું જ હિત છે જકાતમાંથી આવક ઓછી થાય છે, એટલે સરકારને નેદર્શિતા નાણાં બીજી રીતે ઊભા કરવાં પડે છે, અને પરદેશી માન વાપરનાર કરતાં નીચલા આર્થિક થરના લોકો જેના મોઢામાં જીલનથી તેના ઉપર જમીન, મીઠું, ઇત્યાદિના વધારે ભારે કર પડે છે.

આયાતજકાત ઓછી રહે છે, તે ઉપગત જકાતને મંરક્ષણનું નહિ પણ આવકનું સ્વરૂપ આપવા સારું થઈને દેશી માલ ઉપર સામું દાણ લેવાય છે કાપડની મિલ ઉપર ખૂબ વગોવાયેલો કર હતો તે ૧૯૨૬માં નીકળી ગયો, તોપણ તે નીકળેનીકળે ત્યાં એક ઉલોગમાં

આપણે કાર્ષિક સરસાર્થ ભોગવતા હતા તે લગભગ જાંગી પડ્યો મિ હોલડ કહે છે 'ઇંગ્લંડનું કલ્યાણ ને એના સાધનરૂપે હિંદુસ્થાનનું કલ્યાણ એ વ્યવહારમા મુખ્યત્વે જોવાયેન છે' વળી 'પણ હિંદુસ્થાનની સરકાર હિંદુસ્થાનના હિત વિના ખીજા રોનાય ઉપર લક્ષ રાખે, અથવા રાજ્ય કરતી પ્રજાના વિરોધી સ્વાર્થથી આડી કાંટિ તો પોતાની રક્ષામા રહેલી પ્રજા પ્રત્યે એણે દ્રોહ કર્યો કહેવાય' વિચાર તો ઉત્તમ છે, પણ મિ હોલડ તો પાદરી રહ્યા, એ શું જાણે કે રાજકારણના દિવસદિવસના વ્યવહારમા કેવળ સ્વાર્થની જ માધના થાય છે !

સરકારની જકાતનોતિ આવી અને આગગાડીમા લાડામા પાછો બેદલાવ એટલે હિંદુસ્થાન ઇંગ્લંડની પાણી ભરનારી ને દળણા દળનારી દાસી બની ગયું છે 'તૈયાર માનના બદનામાં કાયા માલની નિકાસ જેમજેમ કાર્ષિક દેશમાથી વધારે થાય તેમતેમ વધતા બદલાના કાયદાનો લાભ તે દેશને ઝાણે મળે' અધ્યાપક માર્શલનું આ વિધાન આપણા આર્થિક ઇતિહાસમા કેવું સ્પષ્ટ મૂર્તિમત થાય છે ? આની રાજનીતિથી જે દેશનું ભાગ્ય ધડાય તે પાપમાલ થાય એમા શું આશ્ચર્ય ?

અધ્યાપક માર્શલ લખે છે 'આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમા ઇંગ્લંડના મહાન સંસ્થાનો પોતે પોતાનું હિત જાળવી શકે છે, પણ કાઉન કોનેની તથા હિંદુસ્થાનનું સ્થાન એટલું મજબૂત નથી અને તેથી પોતાના હિતનો વિચાર કરે એટલો ઝોજામા ઝાઝો એના હિતનો વિચાર કરવો એ ઇંગ્લંડનો ધર્મ છે' અને એક નીચી નોંધ(ફુટનોટ)માં તે ઉમેરે છે 'ઇંગ્લંડ તથા ખીજા પશ્ચાત્ય દેશોમાથી આવતા માન સાથે લગભગ સરખી શરતે સ્પર્ધા ન કરી શકે એવા હિંદુસ્થાનના ઊછરતા ઉદ્યોગોને પણ એવું જ રક્ષણ મળે તો તો ઠીક, નહિ તો, ઇંગ્લંડમાં કાર્ષિક ઉદ્યોગનો વિકાસ કરવાની અત્યંત રાષ્ટ્રીય આવશ્યકતા હોય છતાં પણ એ ઉદ્યોગની સાથે દરીદ્રાર્થ કરતી આપાત ઉપગ્ર સંરક્ષક કર નાખવાની વાતને ખાસ કરીને કાન ન દેવો જોઈએ. આ

તો ઉચ્ચ આદર્શવાદ છે, બીજા પાસેથી જેવું વર્તન માગીએ એવું વર્તન આપણે એના પ્રત્યે રાખવું વ્યક્તિજીવનમાં પણ આ આદર્શ કષ્ટસાધ્ય છે, તો પછી સમષ્ટિજીવનમાં અને તે પણ આર્થિક લૂટ ન્યા યુગધર્મ મનાય છે અને રાષ્ટ્રીયતાવાદની તીવ્ર પીડા ન્યા ભોગવાય છે એવા જગતના રાજકારણમાં તો તે અસાધ્ય જ કહેવાય હિંદુસ્થાનની સરકાર ઈશુના ગિરિપ્રવચન પ્રમાણે ચાને છે એમ અનેક ડાહ્યા લોકો પણ માની જોડે છે એ જોઈને આશ્ચર્ય થાય છે. મિ મિલ વધારે વ્યાવહારિક રીતે કહે છે કે જે પ્રજાનું રાજ્ય હોય એ પ્રજાને અર્થે જ સરવાળે રાજ્ય ચાને હિંદુસ્થાનમાં આ વાત ખરી પડી છે અંગ્રેજનું રાજ્ય છે તે અંગ્રેજને અર્થે ચાને છે મિ હોલ્ડ કહે છે ‘ હિંદુસ્થાનની સરકારની રાજનીતિ અંગ્રેજ વેપારીને મૂડી-વાગાના સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ નક્કી થાય ત્યા સુધી પરદેશીના હાથમાં પોતાના દેશનું આર્થિક ભાગ્યવિધાન રહે એમાં પોતાનું ક્ષેમકુશળ હોય એમ દેશીને લાગવાનું નથી ’ અને આગળ ચાલતા તે કહે છે ‘ ન્યા સુધી હિંદુસ્થાન રાજદ્વારે પગધીન છે ત્યા સુધી એના આર્થિક વિકાસમાં આરોગ્ય ને બળ નહિ આવે ’ ડડીના એક શબ્દના વેપારીએ બગાળાના એક ગવર્નરને થોડાક સમય ઉપર વાત કરી હતી તે મિ હોલ્ડ જણાવે છે ‘ હિંદુસ્થાન સરસ દેશ છે, ત્યા દેશી લોકો પડ્યા છે એ જ અકસોસની વાત છે ’ બ્રિટિશ થોડા પણ માણસ (૧) જ હે ને ? એકસરખી વિકસેલી પ્રજાઓ વચ્ચે ‘ છુટ્ટો વેપાર ’ ઠીક છે નહિ તો વધારે વિકસેલી પ્રજા ઓછી વિકસેલી પ્રજાને લૂટે, પાછલીની નીતિ ઉપર આગલીને અક્રશ હોય તો વળી વિશેષ લૂટે દેશમાં અમુક ઉદ્યોગને સારું વિશેષ સગવડ હોય, તો તે ઉદ્યોગ ઊછરતો હોય ત્યા સુધી સંરક્ષણ નિશ્ચિત મર્યાદાની અંદર એના વિકાસને અર્થે મદદગાર થઈ પડે છે

તેમજ, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના બીજા અગમ્યુત અવતરતા ભોગવતા

હોય ને હિંદુસ્થાન પરતંત્ર હોય એવી સ્થિતિમાં ‘બાદશાહી પસંદગી’ એટલે ‘ઇંગ્લંડને પસંદગી’ એવું જ દર્શાવેલું થાય.

આવક ઉપર કર

બધા દેશોમાં આ કર હવે સૌથી સંતોષકારક ગણવા મંડ્યો છે. દેશમાં ગરીબ ઉપર કંઈક ભારે કર પડે છે, પણ આવકકરમાંથી ભેધ એ એટલાં નાણાં ભરવામાં નથી. કેટલીક આવક ઉપર તો કર જ નથી. હિંદુસ્થાનની સરકાર દેશનાં વ્યાજ ઇંગ્લંડમાં ભરે છે, પણ ઇંગ્લંડમાં આપણી સત્તા નહિ એટલે એ વ્યાજનાં ભરણાંમાંથી કર બાદ કરી શકાતો નથી. કાયદામાં એવો ફેરફાર કરવો જોઈએ, જેથી કરીને બીજા દેશો જેમ પરદેશી લેણિયાતને અપાતાં વ્યાજમાંથી કર કાપી લે છે તેમ આપણે પણ કાપી શકીએ. આમ થાય તો વર્ષે બે કરોડ રૂપિયાની વધારે આવક થાય એવી ગણતરી અધ્યાપક શાહ તથા ખંભાતાએ કરી છે.

એ જ પ્રમાણે કેવળ જમીનમહેસૂલ ભરનારા મોટા જમીનદારો પણ યોગ્ય આવકકર ભરતા નથી; તેમની આવક ‘ખેતીઆવક’ ગણાય છે, ને તેથી એમાંથી પ્રમાણમાં વધારે કર લેવો જોઈએ તે લેવાતો નથી. આ સ્થળે કર ભરવાની શક્તિનો સિદ્ધાંત લગાડવો જોઈએ, અને નિર્વાહસાધનની હદ બાંધીને એનાથી વધારે ખેતીની કે ઉદ્યોગની આવકમાત્ર ઉપર સરખો કર લેવો જોઈએ, અને જેમ આવક વધારે તેમ કરના વધારે ટકા લેવા જોઈએ. આમ થાય તો દશ કરોડ રૂપિયાની આવક વધે એમ એ જ અંચકારો કહે છે.

વળી પરદેશી વેપારી હિંદુસ્થાનમાં અટકાવ કમાણી કરી કરીને વિલાયત ચાલ્યા છે તેની મિલકતમાંથી ‘મરણકર’ આપણને મળતો નથી. લગભગ બધા અંગ્રેજ માત્ર પ્રવાસી રંખી છે, જે રાજ્યને આશરે તેઓ ધનપ્રાપ્તિ કરે છે એ રાજ્યને યોગ્ય ભાગ આપતા નથી, અને વધારે બોલે દેશીને માથે નાખીને ચાલતા થાય છે, આ પણ

ગંભીર સ્થિતિ છે. ઇંગ્લંડની સાથે મળીને એવી યોજના કરવી ઘટે જોઈ કરીને આ વેપારીઓની મિલકતમાંથી આપણો ભાગ આપણને મળે. આજ તો એ મિલકતમાંથી કર ઇંગ્લંડને મળે છે, અને આપણને થવી જોઈએ એવી આવકનો લાભ અંગ્રેજ કર ભરનારને મળી જાય છે.

મીઠું

ભારત જેવા દેશમાં મીઠા ઉપર કર હોય એના અન્યાયની શું પાત કરવી ? બધા દેશી અગ્રેસરોએ આ કરનો સખ્ત વિરોધ કર્યો છે. આર્થિક જ નહિ પણ સમાજિક દૃષ્ટિએ પણ એ કેવળ અનિષ્ટ છે અને પ્રજાને પાલખાસ કરે છે. મિ. બ્લંટ સાક્ષી પૂરે છે : ‘અત્યંત નિર્ધન લોકો તો પૂરું મીઠું પામતા નથી; પણ દુર્ભાગી દક્ષિણ ભારતમાં લોકો મોટેભાગે અત્યંત નિર્ધન છે. વળી દક્ષિણમાં આ કર વધારે વસતો લાગે છે, કેમકે કુદરતી મીઠું જમીન ઉપર પડ્યું હોય છે, અને છતાં નજરે દેખતા છતાં લોકોને અજાત વેઠવી પડે છે. કેટલાક ગામડાંવાળાઓએ મને કહ્યું કે “જ્યાં મીઠું પડ્યું હોય એવી જગ્યાએ તેઓ રાતવેળાએ પોતાનાં ઘેર લઈ જાય છે અને એવી રીતે ચોરી કરીને ઘેરને મીઠું ચાટવા આપે છે, પણ જો તે પકડાઈ જાય તો ચોરિયાત ઘેરને ડાખામાં પૂરે છે, અને હમણાંહમણાં એવો હુકમ થયો છે, કે જમીન ઉપર સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં જ્યાંત્યાં મીઠું જોવામાં આવે ત્યાંત્યાં સિપાઈઓએ તે ભેળું કરવું ને તેનો નાશ કરવો.” ખીજે ઠેકાણે ઠાઈએ કહ્યું કે “અતિ આવશ્યક મીઠું જેને ન મળે એવા લોકોને એક જાતનો કાઠ નીકળે છે. પકતર કિમ્મત કરતાં ૧,૨૦૦ થી ૨,૦૦૦ ટકા વધારે કિમ્મતે સરકાર લોકોને મીઠું વેચે છે.” કાર્ય-સાધકતાની દૃષ્ટિએ પણ આ કર દુષ્ટ છે, કેમકે એને ઉધરાવવાના ખર્ચમાં આવકના વીશ ટકા તથાઈ જાય છે. મિ. મેક્ડોનલ્ડ કહે છે : ‘મીઠા ઉપર કર એટલે પૈસા કઢાવવા અને જીલમ કરવો. લોકો આ સમજતા હોય તો તેથી માત્ર અસંતોષ ફાટી નીકળે. નફા કરનારા

વેપારીઓની દંપતી હિન્દુસ્થાનના ગરીબ લોકોને લૂંટતી, એ લૂંટનો આ અવશેષમાત્ર છે.’ રાજ્યની જવાબદારી લોકો સમજે એટલે આ કર આવશ્યક છે એવું બહાનું પણ હિન્દુસ્થાનમાં ચાલે નહિ, કેમકે લોકો એટલા અચાન ને નિરક્ષર છે કે મીઠા ઉપર કર છે એ જ તેઓ જાણતા કે સમજતા નથી, અને જાણતા હોય તો પણ તેઓ અવાચક છે. લોકો પ્રત્યે જવાબદાર લોકતંત્ર રાજ્ય જ્યાં ચાલતું હોય એવા દેશને જ આ દલીલ લાગુ પડે છે. એટલે રાજદ્વારી દષ્ટિએ પણ આ કર અધર્મિત છે.

જમીનમહેસૂલ

આ સાધન કર છે કે ભાડું એ વિવાદસ્પત પ્રશ્ન વિચારવાનું આપણે પ્રયોજન નથી. એ પ્રશ્નનો પૂર્વ તથા ઉત્તરપક્ષ માંડીને ખેડન-પોવેલ કહે છે: ‘ત્યારે જમીનમહેસૂલને ભાડું ન ગણી શકાય,’ અને ઉમેરે છે: ‘આ લાગો ખેતીઆવક ઉપરના કર જેવો વધારે છે એમ માનવા પ્રત્યે હું વળું છું.’ એ ગમે તે હોય, પણ જોન ક્વિગ્ન કહે છે તેમ, ‘આપણી આગળ એક જ માર્ગ છે, અને તે એ, કે પ્રથમ તો ખેડૂત પાસેથી વધારાનો બધાય નફા લેવાનો સરકારને અધિકાર છે એમ માનવામાં ભ્રમ છે એમ કબૂલ કરવું, અને જેમ ખેડૂત પાસે વધારે ધન રહે, તેમ રાષ્ટ્રધનમાં અને પરિણામે રાજ્યની આવકમાં તે વધારે ફાળો ભરશે એ વિરુદ્ધ સિદ્ધાંત માન્ય કરવો.’ ખેડૂત મહેસૂલ ભર્યે જાય છે ને જમીન ખેડે જાય છે એટલે મહેસૂલ ભાડાસ્વરૂપ છે એવો વાદ કરનાર ગાલપુરાણ માંડેલા ‘અર્થદાસ મનુષ્ય’નું અસ્તિત્વ માની બેસે છે. ભાંય ખેડે નહિ તો ખેડૂત ભૂખે મરે એવી રિયલિટી હોય ત્યાં દલીલ નબી શકે નહિ. ખેડૂત આગળ કેટલાય વિકલ્પ હોય, અને ખીજ છોડીને તે મહેસૂલ ભરીને જમીન ખેડવાનું પસંદ કરે તો જ આ દલીલ વજનદાર ગણાય; પણ ખેડૂત આગળ ખીજ ગતિ જ હોય નહિ ત્યાં આ દલીલ નકામી છે. ભારતવાસીઓને જે જાણે છે તે

જાણે છે, કે તેઓ જરાય પ્રવાસપ્રિય નથી ખેડૂતને જન્મભૂમિ ઉપર અત્યંત વાતસલ્ય છે, અને મહેસૂલને કારણે એ બાપદાદાનો દેશ છોડવાનો નથી ફેરફારનો બહુ વિરોધ થાય છે, અને ખેડૂત ખેતી ઊડીને કરી શકે એવો ખીન્ને એકે ધધો છે નહિ, એટલે કો ભરખે જવા ને એક ટક ખાઈને સતોષ માનવો એ વિના એની પાસે ઉપાય જ નથી મિ યુસુફઅલી જમીનમહેસૂલનું 'સુપરિચિત પણ અનિશ્ચિત રૂટિ અનુસાર જમીન ઉપર લેવાતો કર' આલુ વર્ણન કરે છે તે કદાચ યોગ્ય છે

આકારણીની પદ્ધતિ દેશના નોખાનોખા ભાગમાં નોખીનોખી છે, પણ સામાન્ય રીતે ખેડૂતે વાર્ષિક રોકડ રકમ આપવાની હોય છે આ રકમ પાકના અડસટ્ટા પ્રમાણે ઠરે છે અને લાંબો ગાળો, લગભગ ૩૦ વર્ષ, ચાલુ રહે છે ગમે તે એક વર્ષમાં વસ્તુતાએ જે બિપજ થાય અને એ બિપજનો જે ભાવ આવે એની સાથે આકારણીને કાઈ સંબંધ નથી હોતો, એટલે જમીનના અનુમિત લાડાના સરેરાશ ૫૦ ટકા જેટલો કર ભરવા સારુ થઈને ખેડૂતને મોળા વર્ષમાં સાહુકારનો આશ્રય લેવો પડે છે મોગનોની જ પદ્ધતિ અમે તો ચાલુ રાખી છે એમ અગ્રેજો કહે છે, પણ તેઓ ભૂલી જાય છે, કે આ ભારે કર તો દેશના ઇતિહાસને અસ્થિર રૂપે વિગ્રહને લીધે લેવાતા હતા. તાત્કાલિક ભારે કરને સ્થાયી કરી મૂકવો એટલે પ્રગતિનો નાશ કરવો વળી મોગલ સમયમાં મહેસૂલના રોકડા પૈસા અથવા દાણાનો ભાગ આપવાનો વિકલ્પ હતો આને લીધે ખેડૂતને બચાવની બારી રહેતી તે ઉપરાંત મોગનોના રાજ્યમાં કંઠણ કાગમાં ખેડૂત ઉપર રહેમ રહેતી; રહેમ ન રહે તો એ રાજ્ય જ ઊડી જાય એવું હતું પણ અંગ્રેજ રાજ્યની નોકર શાહી યત્ર જેટલી ચોકસાઈ ને લગભગ એટલી જ નિર્દયતાપૂર્વક કામ લે છે, કેમકે એને હૃદય કે આત્મા નેવું છે નહિ ભાગમાં આવેલા દાણા વેચવા કરવામાં આકસ્મિક કારણે ખોટ જાય કરે એવું જોખમ દાણાનો ભાગ લેવામાં રહેતું, એટલે અગ્રેજોએ આ ભાર પોતા પર

ઉતારી નાખ્યો અને ખેડૂતોને રોકડ પૈસા જ આપવાની ફરજ પાડી. આ પૈસા મેળવવા સારુ, માલથી ભરેલી પીઠમા ઝોઝે લાવે પોતાનું અનાજ વેચી નાખતા ખોટા આવે તે સહન કરવાની અને વારંવાર સાહુકાર પાત્રેથી ઉછીના નાણા લેવાની ખેડૂતને જરૂર પડી આમાં ખેડૂતને મહાત્રાસ છે, અને તે કદાચ ત્રણમુક્ત રહી શકતો નથી. નિર્વાહજોગ્ય અનાજ એની પાસે રહે એવી સોઈ પણ કોઈ કરતું નથી. અને ધણીવાર તો કર દેહધારણુજોગ પૈસામાંથી પણ અમુક ભાગ જોઈ જાય છે, અને દરિદ્રતા ઉત્તરોત્તર વેધની જાય છે મેંકડોનહુ કખૂત કરે છે, કે 'ભારે આકારણી, અને ભરણાની સખ્તાર્થને લીધે લોકો અનશ્ય દરિદ્ર થઈ જાય એવું છે, અને મહેસૂલપદ્ધતિ તાત્વિક દષ્ટિએ યોગ્ય ને અર્થશાસ્ત્રના નિર્વિવાદ સિદ્ધાન્તને અનુસરતી હોવા છતાં, વ્યવહારમાં એ ભારે પીડા કરનારી નીવડી છે અને એના ઉપર ભારે આક્ષેપ થયા છે'

ખેડૂતના નિત્યના દેણા વિષયે મિ જ્ઞાંત કહે છે 'જમીનમહેસૂલ ભરવાના રોકડા પૈસા મેળવવા સારુ થઈને જ ખેડૂતનાં દેણાંમાત્રનો આરભ થાય છે એમ કહી શકાય' અંગ્રેજી રાજ્યે હિંદી ખેડૂતને મોટામા મોટું નુકસાન કર્યું છે તે આ છે.' 'મારફાડથી આપણે ખેડૂતની રક્ષા કરી છે, પણ ભૂખમરાનું નેખમ આપણે ઘણું કરીને વધાર્યું છે' સહકારી પેઢી દ્વારા ખેડૂતને સાહુકારના પગમાંથી બચાવવાના નહિ જેવા પણ પ્રયત્ન થાય છે ખરા, પણ કરભાર હળવો કરવો એ જ ખરા માર્ગ છે. અધ્યાપક રાધાકમલ મુખરજી કહે છે; 'પાંચ માણસ ત્રણ એકર નળળી જમીન ખેડે, પાકના ૪૦ ટકા જેટલું રોકડ મહેસૂલ ભરે, અને વૂત્તા દેણાનું ૨૫ ટકા વ્યાજ આપે તો નમગા વર્ષમાં એનો ધાણુ જ નીકળે.'

આખકારી

આ ઊપજ દેશી દારૂમાંથી થાય છે, પરદેશી દારૂનું દાણુ જકાતમાં સમાય છે. ભરતખંડમાં હમેશાં મદ્યનો નિષેધ જ રહ્યો છે. પણ હમણાં-

હમણાં દારૂડિયાપણા પ્રત્યે નિરતર વધતું વનણુ જણાય છે, એનું કાગણુ યેન કેન પ્રકારેણુ ઊપજ કરવાની અંગ્રેજ સરકારની ઉત્સુકતા છે હિંદી અગ્રેસરોએ કરેલા સતત વિરોધ છતાં સરકાર લોકહિત કરતાં કોપહિત વધારે જુએ છે દારૂના ઉપયોગ ઉપર અંકુશ મેલનાનો સરકાર દબ કરે છે, લાં પણુ દેશી દારૂ આછો વપરાય તો સાટે પરદેશી દારૂ વધારે વપરાય એવી ગડકમારી રાખે છે મુબઈ છલાકાના વહીવટના ૧૯૨૭-૨૮ના હેરાલમાં લખ્યું છે ‘વળી પરદેશી દારૂનો ઉપયોગ ઠીક વધ્યો છે અને કહે છે, કે વિશેષે કરીને મોટા શહેરોમાં દેશી દારૂને ઠેકાણે પરદેશી દારૂ ઠીકઠીક વપરાવા માંડ્યો છે આ પર-દેશી દારૂમાંથી મુબઈ સરકારને કાઠિ આવક નથી’ લોકોની કાર્ય સાધકતા અને ઊપજ ધટે છે એના દોષનો થોડોક ભાગ સરકારને શિરે છે, કેમકે તે કેફને આશ્રય તથા ઉત્તેજન આપે છે

જંગલ

સરકારની જંગનનીતિ સામાન્યતઃ ખોળી નથી, પણુ એનો અમલ કરવામાં ગરીબ પ્રત્યે એવી જ સખ્તાઈ અને ગરીબની જરૂરિયાતો પ્રત્યે બેદરકારી દીઠામાં આવે છ મ્લટ કહે છે ‘કાર્યપદ્ધતિ કારણુ વિના આકરી અને લોકોને અહિતકર જણાય છે,’ વળી, ‘ગમે તેમ પણુ અસર ભયાનક થઈ છે ઝાડના પાનનું મોટે ભાગે લોકો ખાતર કરતા, તે હવે એને લેવા દેતા નથી ગાયર ધની ગયું છે ને ઢોર જૂએ મરે છે બળતણુ અનાદિકાગથી મફત મળતું એના હવે ભારીદીઠ અમુક પૈસા દેના પડે છે’ આ અગવડો નજીવી લાગે, પણુ એનો સમુદાય થાય એટલ તે જોરેતી થાય છે ને ઉત્પત્તિમાં આશ્ચર્યજનક ઘટાડો કરે છે.

આગગાડી

બેભાવની ઉદ્યોગ ઉપર કેવી અસર થાય છે તે આપણે ઉપર જોયું હવે જનસમસ્તતાની ઊપજ ઉપર આગગાડીનો કેવો પ્રભાવ પડે

છે તે જોવું રહે છે. આર્થિક જરૂરિયાત પ્રમાણે જે વાહન ખીલે, તે તે આગગાડીને લીધે ગરીબ વહિનાના પેટ ઉપર પાડુ ન લાગે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં તો મોટર આગગાડીનેય બિચરાવે છે. પણ હિંદુસ્થાનમાં બધી જાતનાં વાહન રોકાય એટલું વાહનકામ મળે નહિ, એટલે આગગાડીએ બળદગાડીને ઠેલો માર્યો, અને ગાડીવાળાને પોતાનો વખત ભરવાનું બીજું કંઈ સાધન મળ્યું નહિ. આપણી આર્થિક વ્યવસ્થા દેશના હવાપાણી ઉપર વિશેષતઃ અવલંબી રહેલ છે. વરસાદને લીધે અમુક ઋતુમાં ખેડૂત માત્ર જમીન ઉપર જ કામ કરી શકે, અને એ વખતે તે બળદ પાસે જમીન ખેડવાનું ને પાણી કાઢવાનું કામ કરાવે છે. ઋતુ પૂરી થાય એટલે તે બળદને ગાડીએ જોડે છે, અને વહિનારૂપે પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. આગગાડી આવતાં, એના પાછલો ધંધો ટળી ગયો, એટલે હવે વર્ષનો મોટો ભાગ તે તથા તેના બળદ નવરા પડે છે ને કંઈ કમાતા નથી. આગગાડી પોતે જ અનિષ્ટા છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી, પણ એના આગમનથી સ્થાનબ્રષ્ટ થયેલા સ્થાનબ્રષ્ટ જ રહ્યા છે. અને નવરા રહેવું એને પોસાય નહિ છતાં પરિસ્થિતિવશાત્ ખેડૂતને નવરા રહેવું પડે છે. એટલે ઊપજ ઓછી થાય છે ને ખેડૂત વધારે ગરીબ બને છે.

આગગાડી પણ નફાના સિદ્ધાન્ત ઉપર ચાલે છે, સરકારને પૈસા જોઈએ જ, પણ પ્રથમ તો પગારખાતાંમાં ફાલતુ ખર્ચની કાપકૂપ કરવી જોઈએ, અને પછી પણ એવાં સાધન ચૂંટવાં જોઈએ, કે તેથી લોકોની ઊપજ ન ઘટે.

નહેર

આ આપણી મોટામાં મોટી નહિ, તો મોટામાં મોટી માલલી એક જરૂરિયાત છે. આપણી પાસે પુષ્કળ ફળદ્રુપ જમીન અને બધા-યને પૂરું પડે એટલું કામ હોય તોપણ કુદરતને બાંધી ન લઈએ અને જ્યારે ને જ્યાં જોઈએ ત્યાં પાણીનો જોગ ન કરીએ તો

બુખમરો ખેડૂત ઉપર ઝૂમતો જ રહે. દેશસમસ્તને લેતાં ચોમાસું નિયમિત છે, તોપણ નાના પ્રદેશનો વિચાર કરતાં એને આધારે રહેવાય એવું નથી. એટલે અનાદિકાળથી નહેરતળાવ ખોદાવવાં એ રાજ્યનું એક પ્રધાન કર્તવ્ય ગણાયેલ છે. વ્યક્તિઓ કૂવાતળાવ ખોદાવતી અને રાજ્યો બંધ બાંધતાં તથા નહેર ખોદાવતાં, અંગ્રેજ રાજ્યમાં આગગાડી માનીતી રહી, ને નહેરો એણું માન પામી, એટલે પાયેલી જમીનમાંથી અર્ધો ઉપર લોકોના ને તે પણ એક એક માણસના પ્રયત્નથી પવાય છે. આ શતકના આરંભથી જ નિશ્ચિત નહેરનીતિ જણાય છે, તોપણ તેમાં ખેતીની જરૂરિયાતો કરતાં નાણાંની સ્થિતિ વધારે વિચારાય છે, એટલે ખીજાં ખાતાં કરતાં એને વધારે મહત્ત્વ મળવું ઘટે તે નથી મળતું.

વ્યાજ

આ આવકનું પૃથક્કરણ નીચે પ્રમાણે છે:

હિંદુસ્થાનમાં: કૅપોરિશન, રાજ્યો ૬૦ ને ઉછીના	૨૨૭ લાખ રૂ.
આગગાડી: ઉધાર ને પ્રોવિડન્ટ ફંડ	૪૨
ખેડૂત	૩૧
પરચૂરણ	૨૯
	<hr/>
	૩૨૯
ઇંગ્લંડમાં	૩૨૭
	<hr/>

૬૫૬ લાખ રૂ.

જેમ ખીજે તેમ આમાં પણ વ્યાજના દરની કે એવી વિશેષ વીગત નથી મળતી. પણ બધેથી લગભગ સરખું વ્યાજ મળે એમ માનીને ચાલીએ તો, આપણા ઉદ્યોગને સારું મૂડી મળતી નથી અને ખેડૂતને પણ સરકાર પાસે પડેલાં નાણાંના માત્ર ૫ ટકાનો લાભ મળે છે ત્યાં

એ નાણામાંથી અર્ધા ઇંગ્લડમાં રોકેલ છે થોડા સમય પહેલાં પૂતાના એક વિદ્યાલયના તરફો આગળ લાવણુ કરતા સુપ્રસિદ્ધ જ ની (એન્જિન્યર) ને અર્થશાસ્ત્રી સર મોક્ષગુડમ વિશ્વેશ્વરાચાર્યએ કહ્યું, 'આ પ્રદેશના કેટલાક જીવાનોએ પરદેશમાં ફળવણી લઈ આવીને ઉદ્યોગ શરૂ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ ઘણા નિષ્ફળ ગયા, મુખ્યત્વે આથી, કે સરકાર તથા ધનાઢ્ય લોકોએ તેમને ટેકા ન આપ્યો એવા પ્રમગમાં લોકમતનો કાઈ પ્રભાવ પડતો નથી, ને સરકારને કાઈ રસ લેતી જણી નથી' અને સર ડેનિયલ હૅમિલ્ટન આવું ચિત્ર ઓળખે છે 'લોકોને આપણે આગગાડી આપી છે, તે તેમનો વધારાનો પાક લઈ જાય છે, પણ એ પામ્તી ધિમ્મત તેમને પહોંચતી કરવા સારું નાણાવટપદ્ધતિ આપણે આપી નથી જગત વધારાનો પાક ઉપાડે છે, સાહુકાર ને વેપારી પૈસા ઉપાડે છે, અને ભૂખમરો લોકોને ઉપાડે છે દેશનું ધનસાધન એના સીમાડા બહાર વપરાય તો પછી લોકો ધનાર્જન ક્યાંથી કરે ? સરકારના મનમાં લોકહિતના નહિ પણ ખીજ જ વિચાર રમતા હોય તો લોકો ગરીબ ન હોય તો ખીજુ શું હોય ?

પ્રકરણ ૬ હું

સાર

ઈતિહાસ ઉપરથી જણાય છે, કે મોટું સામાન્ય ભાંગી પડે એટલે જે સત્તા હાથ આવે એમ હોય તેને ઝડપી લેવા સારું મહત્વાકાંક્ષીઓ વચ્ચે સામાન્ય રીતે સ્પર્ધા થાય છે નફો કરવા રથપાયેલી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ એ તકનો લાભ લીધો અને દિલ્હીના બાદશાહ પાસેથી શહેનશાહત પડાવી લીધી. એ સમયે દેશમાં અશાન્તિ હતી, વિગ્રહનું ખર્ચ બહુ ચાલતું, અને છેલ્લા મોગલ બાદશાહે જીલ્લમગાર હતા, એટલે પ્રજા ઉપર કરભાર આકરો હતો, અને દેશની આર્થિક સ્થિતિમાં ગરબડ મચી હતી. અંગ્રેજને છાજે એવી ગઢિપરાયણનાથી એ ભારે કર શાન્તિકાળમાં ચાલુ રહ્યા. બચસથા પ્રથમ કરતા વધારે ચોકસ થઈને વહીવટ વધારે આકરો બન્યો, એટલે એ જ પ્રાન્તોમાં એ જ કરથી મોગલો કરતાં અંગ્રેજોને વધારે આવક થવા માંડી. એ સમયે અંગ્રેજો ‘રખવાળ’ પણાનો દાવો હજી નહોતા કરતા, પણ લોભે લોભે તણાયેલા વેપારીમાં જ પોતાને ગણાવતા. રખવાળપણું પાછળથી અને પોતાના રાજ્યના બચાવરૂપે ઊભું થયું. અંગ્રેજ રાજ્યના આરંભમાં તો કલ્પાઈવ તથા હેસ્ટિંગ્ઝ જેવા સામાન્ય-વિધાતાઓ દેશમાંથી નેટનું ધન મળે એટલું ઊસરડી જતા. આ ધનને લીધે અંગ્રેજો વરાળની શોધનો લાગ લઈ શક્યા, અને યુરોપની ‘ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ’ પણ એને લીધે જ થઈ. સામાન્ય રીતે યુરોપને ને વિશેષે કરીને ઇંગ્લંડને નેટલો લાભ થયો એટલી આપણને હાનિ થઈ, અને આપણી આર્થિક અધોગતિની શરૂઆત થઈ. ઇંગ્લંડ પોતાનું ઘર ભરે એમ ધારી શકાય, અને એણે તે ધણી સારી રીતે બર્ચું.

ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની તો વેપારીની જ મંડળી હતી અને એની નીતિમાં આપણા હિતના વિચારની આશા કરવી એ મૂર્ખાઈ ગણાય. ખાનગી સાહસમાત્રમાં હોય છે તેમ કંપની તાત્કાલિક લાભની જ ગણતરી કરતી, દીર્ઘદષ્ટિમાં તે સમજતી નહિ. હિન્દુસ્થાનના હિતનો વિચાર કદાપિ તેણે કર્યો હોય તોપણ ઇંગ્લંડ જગતમાં આર્થિક સર્વોપરીપણું કેમ પ્રાપ્ત કરી શકે એ પ્રશ્ન એની દષ્ટિએ પ્રધાનપદે રહેતો. હિન્દુસ્થાનનો તો એક પગથિયા અથવા સાધન દાખલ ઉપયોગ થતો. કાંઈ ખીજ વસ્તુ આવીને ઠેલો મારે તો અધોગતિનો વેગ બહુ વધી જાય છે. જે પરિણામમાં પોતે કારણભૂત હતા તેનું અંગ્રેજોને જ્ઞાન હોય કે નહિ, પણ મોગલ સામ્રાજ્યની પડતી વેળાએ આવવાની આર્થિક પ્રવૃત્તિ જોવી રહી ગઈ હતી, તેને પરદેશી રાજ્યકર્તાઓની નીતિને ધક્કો લાગતાં તે ઝપાટાબંધ પાછી હાલવા મંડી.

ઇંગ્લંડમાં મંચા વધે જતા હતા, ને એ મંચાને સાડુ કાચો માલ પૂરો પાડનાર ક્ષેત્રરૂપે હિન્દુસ્થાનની યોજના થઈ. ઇંગ્લંડ ઉપર ને હિન્દ નીચે એ રીતે અંગ્રેજ સાહુકારોના અંકુશ તળે કામ કરતું ઔદ્યોગિક એકમ બન્યું. હિન્દીને આમાં કાંઈ શુદ્ધિપ્રયોગ ન કરતાં દરડા કરવા તથા ખર્ચાનું જ રહ્યું. જકાતના દર પણ એ જ રીતે દર્યા. સરકારની નીતિથી હિન્દના હિતને નુકસાન થયું છે એમ મિ. મેકડોનલ્ડ કબૂલ કરે છે તોપણ તે કહે છે કે 'એમાં અંગ્રેજોનો આશય અશુદ્ધ નહોતો, માત્ર લેંકેશાયરના હિતને અનુકૂળ આવી મયા એવા અંતરરાષ્ટ્રીય વેપારના સિદ્ધાન્ત ઉપર અંગ્રેજોને આસ્થા હતી એમ બન્યું, એક વ્યક્તિ અથવા રાજ્યકર્તાઓની એક પેઢીની ભૂલનું આ પરિણામ હોય તો તો મિ. મેકડોનલ્ડની દલીલ ટકી શકે, પણ કેટલીયે પેઢી લગી દશકા ઉપર દશકા આ નીતિ જ ચાલુ રહેલી આપણે જોઈએ છીએ, ત્યારે એ દલીલ મંજૂર કરવી એટલે જ્યાં બણીબણીને સિવિલિયનો આપણા દેશમાં આવે છે તે ઇંગ્લંડની વિદ્વાપીઠોમાં પાકેલા

ઉત્તમ રત્નોની શુદ્ધિ વિષયે શકા કરવા જેવું થાય સિવિલિયનોનો વિચારદોષ થયો એમ માનવું કઠણ છે, એના કરતાં તેઓનો હેતુ જ હિન્દુસ્થાનના હિતથી પ્રતિકૂળ હતો એમ માનવું સહેલું છે, કેમકે પોતાના દેશના હિતનો પ્રથમ વિચાર કરવો એ માનુષસુતલ વ્યવહાર છે એટલું જ નહિ, પણ સો વર્ષ ઉપરના મનાવો ઉપરથી પણ એ જ અનુમાન નીકળે છે આ બધો વખત દેશી નેતાઓ સરકારની કુની તિના અનિષ્ટ પરિણામ નિરતર બતાવ્યા જ કરતા હતા એમ આપણે જોઈએ છીએ, એટલે પછી નિર્મલચિત્ત પણ અસાન સિવિલિયનોએ આ ધાતક નીતિ તદ્દન અગ્રાજીપણે ચલાવી એમ આપણી પાસે કંઈ મનાવવા આવે તો તે વધારે પડતું ગણાય.

એ યોજનાને પાર પાડવા સારું આગ્રહાડી ખીતરી, જઠાતમા અધૂરું હતું તે ભેજાવે પૂરું કર્યું અને બધું રાજે પડી ગયું માન હિન્દુસ્થાનના ‘અમંગુષ્ઠ ધધનીયા’ અને ઇંગ્લંડમાના તેમના અશુધ હિમાયતીઓનો વિરોધી સર જ એમાં ભગતો નહોતો. કપનીને ઠેકાણે રાણીનું રાજ્ય થયું તે વખતે ઇશ્વરી વિધાનના મહાશય પુ કાયા અને માત્ર વેપારીની પેઢી ન રહી તોપણ કપનીની લૂટનીતિ તો મુખ્યત્વે ચાલુ જ રહી, અને અરસિક દેશીઓએ એ શખનાદમા બૂખ્યા સામ્રાજ્યવાદની જ ગર્જના સાબળી.

આ ઐતિહાસિક ને રાજદારી બુમિકા જાણ્યા પછી અંગ્રેજોએ ચનાવેલી રાજકોશનીતિ સમજવી સહેલી છે, સારાનો દેખાવ કરવા સારું થઈને ઓછામાં ઓછું જેટલું હિન્દુસ્થાનને આપવું પડે એટલું આપીને એની પાસેથી વધારેમા વધારે લેવાની વ્યવસ્થા થઈ ફેફે લખ્યું છે, કે ‘હિન્દુસ્થાનને જેવડો લાભ મળ્યો છગ્નડને વેપારનો નફો આપવામા ય લાભ અને એની પાસેથી મોંઘે ભાવે રક્ષણ ખરીદવામાય લાભ’ નીતિ એની ચાની કે તેથી આપણી ઊપજ વધે નહિ. ઉત્પાદનમાં કંઈ સદાય ન થાય એવી રીતે પારવિનાડી

મૂડી રોકી, અને દેશહિતના ખિલવણી કામમાં લોભ કર્યો. રાષ્ટ્રરચના-ત્મક ખર્ચ ઉપર કાંઈ ધ્યાન દીધું નહિ, પણ સામ્રાજ્યરચના બધા પૈસા પૂણી ગઈ. મેક્કોનલ્ડ કહે છે, ‘હિન્દુસ્થાનની આવકનો ધણો મોટો ભાગ આપણે શહેનશાહતને અર્થે ખર્ચીએ છીએ અને હિન્દી વિકાસમાં ધણું થોડું ખર્ચીએ છીએ.’ રાજ્ય કરતી પ્રજાનાં પડખમ વાગતાં હોય ત્યાં દેશીનો આર્તનાદ કાણ સાંભળે?

દુષ્કાળનો ત્રાસ ઘટાડવામાં આગગાડી કામ લાગે છે એમ કહીને આગગાડીનો બચાવ કરવો એ તોફાન કે વાવાઝોડામાં કામ આવે એટલા સારુ પ્રયંત્ર નૌકાસૈન્ય રાખવાની નીતિનો બચાવ કરવા જેટલું જ અસંગત છે; કેમકે દુષ્કાળ અટકાવવાના સાચા ઉપાય તો કાંઈ કરવું નથી, ખાનગી તળાવ ને કૂવા પૂરી દેવાય છે, નહેરના પાણીના મોઢેમાઝ્યા પૈસા લેવાય છે, અને વારંવાર તો વૈજ્ઞાનિક તપાસને અભાવે એ મોંઘામૂઠું પાણી પાકને અવગુણ કરનારા પદાર્થો-વાળું હોય છે. વાહન દાખલ આગગાડીના કામ વિષયે પણ સર એ. કોટને કહ્યું હતું: ‘મારો મુખ્ય મુદ્દો આ છે, કે હિન્દને જળવાહનની જરૂર છે; આગગાડી તદ્દન નિષ્ફળ ગઈ છે, જેટલે ભાડે એણે ભાર ખેંચવો જોઈએ એટલે ભાડે એ નથી ખેંચતી. . . . વરાળથી ચાલતા વહોણજોગી નહેર બનાવતાં આગગાડીથી આઠમા ભાગનું જ ખર્ચ ન થાત, અને તે નામના ભાડાથી અને ગમે એટલા વેગથી ગમે એટલો માલ સારત.’

રશ્મિક વિસ્મયે હીક કહ્યું છે: ‘ખરી વાત એમ છે, કે હિન્દની ના ન પાડી શકાય એવી દરિદ્રતા મુખ્યત્વે આ કારણે બની થાય છે, કે દેશમાં ધન ઉપજાવવાને અર્થે વ્યવસ્થા નથી.’ આ વ્યવસ્થા કેમ નથી એનું કારણ હોબ્સન આપણને સમજાવે છે: ‘સુધરેલા પાશ્ચાત્ય દેશો પોતાની રાજદ્વારી ને આર્થિક નીતિને અને પોતાની ભાવનાઓ તથા સિદ્ધાન્તોને વિશેષ જાણીજૂઝને એવી રીતે ધડતા

આવે છે, કે ગોરી પ્રજાઓ પછાત પ્રજાઓ પાસે કામ કરાવે. વર્ગોની સરસાઈનું સ્થાન સામાન્યવાદ લે છે, અને આ નવા સામાજિક ભેદને અનુકૂળ શુદ્ધિવિલાસ તથા નીતિ ખીલવે છે. થોડા સમયમાં એ એવો સમય આણી દેશે, કે પાશ્ચાત્ય ગોરી પ્રજાઓ પૃથ્વીના દૂર દેશાવરમાં બૃહબદ્ધ ગોઠવેલી હલકી કાટીની પ્રજાઓની મજૂરી ઉપર પોતાના નિર્વાહ અર્થે મોટે ભાગે આધાર રાખશે; ઉપરી પ્રજાઓનાં અંગમૂત લોકો બધાય કે ધણાખરા પ્રમાણમાં સુખી અને નવરા રહેશે, અને પોતાને સર્માદિયે પૃથ્વીના નાથ માનશે.' ડૉ. ર્ધરફડ પશુ એવો જ વિચાર દર્શાવે છે: 'હિંદુસ્થાનમાંનું અંગ્રેજી રાજ્ય હલકામાં હલકી અને અત્યંત અનીતિમય જાતનું રાજ્ય છે, કેમકે એમાં એક પ્રજા બીજાને લૂંટે છે.' વિશેષમાં સરકારની મહેસૂલ તથા ખર્ચ સંબંધી નીતિને તે હિંદુસ્થાનની દરિદ્રતાનું મુખ્ય કારણ ગણે છે, અને કહે છે: 'જન-સમાજની કેળવણી, ગામડામાં સ્વચ્છતા તથા વૈદ્યકીય મદદ, બંદોબસ્ત, ગરીબને ધર કરી આપવા, ખેડૂતને સાહુકારથી બચાવવો, ખેતીની બેંક ઉઘાડવી, ખેતી સુધારવી ને ખીલવવી, હિન્દી ઉદ્યોગને પોષવા, ટ્રામ, વીજળી, અને બીજી સાવજનિક સેવાઓને અંગ્રેજ ધનપતિઓના હાથમાં જતી રોકવી, લાંડનના હિતાર્થે 'ચલણની હાથચાલાકી અટકાવવી, આ બધી વસ્તુઓ પ્રત્યે બેપરવાઈએ ગરીબાઈનું કારણ છે.'

જૂના ગૃહઉદ્યોગ ને હુન્નર સંરક્ષક જકાતથી બચત નહિ એમ માન્ય કરીએ, તોપણ જકાતથી યાત્રિક ઉદ્યોગ ચાલુ થાત, વધારાની વસ્તી ગામડામાંથી શહેરમાં આવીને કામ કરત, અને કામ કરનારા માણસોના પ્રમાણમાં ખેતીની ઊપજ વધત. મૂડીવાદનાં અનિષ્ટનું નિવારણ કરવા ઉત્પાદકો વચ્ચે સહકાર કરાવીને ઊપજ વધારવાનું કર્તુ હોત તો લોકોનું દારિદ્ર્યસંકટ ઓછું થાત. 'ઉદ્યોગ ભાંગી પડે, ખેતી ઉપર ભારે કર પડે, અને આવકનો ત્રીજો ભાગ ધરદેશ મોકલાય તો ગમે તે દેશ પશુ સવત બૂબે મરે ને ફરી ફરી

આવતા દુષ્કાળથી પીડાય. અર્થશાસ્ત્રના નિયમ જે યુરોપમાં છે તે જ એશિયામાં પણ છે. હિન્દુસ્થાન આજ દરિદ્ર છે, તો તે આર્થિક કારણે દરિદ્ર છે. આ પરિસ્થિતિમાં હિન્દુસ્થાન આખાદ હોય તો જ એ ચમત્કાર કહેવાય' (મેકડોનલ્ડ). હિન્દુસ્થાન હજી જીવે છે એ જ આશ્ચર્ય છે, આજે છેલ્લા દશકાઓમાં હિન્દુસ્થાને પથ્થરમાંથી રોટલા ધડ્યા છે એ આર્થિક ચમત્કાર છે. આ સ્થિતિમાં ખીજ કાંઈ પ્રગ્ન ક્યારની નિરાશ થઈ ને સ્મૃતિ ગઈ હોત. મેકડોનલ્ડ પોતે કબૂલ કરે છે: 'એકંદર, મને લાગે છે, આપણા વિરુદ્ધ બે આરોપ સિદ્ધ થઈ શકે; આપણું રાજ્ય ખર્ચાળ છે, અને આપણે હિન્દ પ્રત્યે હલકી રીતે વર્ત્યા છીએ.' લોકોની ઊપજ વધે એવી જાતનું રાજ્યનું ખર્ચ હોય તો લોકોની ધનશક્તિ વધે; પણ તેથી ઊલટું, ઊપજ ધટાડે એવું રાજ્ય-ખર્ચ હોય તો લોકો ગરીબ થઈ જાય. ઊપજનો મોટો ભાગ પરદેશ જાય ને એના બદલામાં લગભગ કાંઈ જ ન આવે, તો એટલે અંશે લોકોમાં વહેંચવાની રાષ્ટ્રઆવક ઓછી થાય. સરકારની આઝાદી થયેલી ગણતરી પ્રમાણે આપણી માયાદીઠ આવક ૧૮૮૧ માં વાર્ષિક રૂ. ૨૭ અને ૧૯૦૧ માં વાર્ષિક રૂ. ૩૦ હતી; અધ્યાપક શાહની ગણતરી પ્રમાણે ૧૯૨૧માં તે વાર્ષિક રૂ. ૭૪ થઈ. ઉપરઉપરથી જોતાં આમાં પ્રગતિનો આભાસ થાય છે, પણ અમુક પૈસાની રકમથી કેટલો માલ વેચાતો મળે છે એ ન જોઈએ તો રકમો જુલાવે. ખવરાવે છે. ૧૮૮૧માં જે ચીજનો ભાવ ૧૦૦ હતો એ જ ચીજનો ભાવ ૧૯૦૧માં ૧૨૦ અને ૧૯૨૧માં ૩૭૮ હતો, એ હિસાબે જોતાં એ ત્રણ વર્ષની આવક અનુક્રમે રૂ. ૨૭, રૂ. ૨૦.૩૭ અને રૂ. ૧૯.૬ થાય છે, એટલે આવક ઓછી જ થતી ચાલી છે. હિંદુમન કહે છે: 'હું માત્ર ફરીને કહું છું કે હિન્દુસ્થાનના લોકો વધારે ગરીબ થતા જાય છે, કર વસ્તુતઃ જ નહિ પણ પ્રમાણમાં પણ વધારે ભારે બનતા જાય છે, એક અછત પછી ખીજ આવે છે એમ દરિદ્રતાનું ક્ષેત્ર વિસ્તરતું જાય છે, અને દુષ્કાળ વધારે પડે છે; ધણેખરો વેપાર

લોકોની ગરીબાઈ તથા છૂંદનારા કરભારનો જ સૂચક છે; અત્યંત વ્યવસ્થિત પરદેશી રાજ્યવહીવટ જ દેશને ભયંકર રીતે ચૂસી જાય છે; અને આખી દુનિયાની આગગાડી ને નહેરો ખેડૂતોને ખર્ચે હિન્દુસ્થાનમાં ભેળી કરવામાં આવે તોપણ અનિવાર્ય ઉત્કાષ્ઠાત માત્ર વહેલો આવશે.’

પ્રજામત પ્રમાણે ચાલનારા રાજ્યમાં રાજ્યનું ખર્ચ સ્થિર રીતે વધ્યા કરે એ પ્રગતિનું ચિહ્ન લેખાય છે. પણ હિન્દુસ્થાનમાં તો અમલદારો મોંઘવારીને બહાને પોતાના પગાર ને ભતાં વધાર્યે જાય છે. તેથી ખર્ચ વધે છે એટલે એ બમણો અવશ્ય છે. અનુત્પાદક ખર્ચ વધે છે, એનું વળતર કર ભરનારને મળતું નથી; અને એની આવક ઘટે છે, એટલે રૂપિયાની ઉપયોગિતામાં પણ વધારે ખોટ જાય છે. સર વિલ્કયમ હંટર લખે છે: ‘બહારની ચડાઈઓ આપણે અટકાવી, અંધેર ને લૂંટફાટની જગ્યાએ દેશની અંદર વ્યવસ્થિતતા ને સુરક્ષિતતા સ્થાપી, નિરાશ ને ન્યાયાસન ઉઘાડ્યાં, રસ્તા, આગગાડી ને નહેરો બાંધ્યાં, અને વરતી તથા વેપારની વૃદ્ધિને જોતોજન આપ્યું, પણ જો લોકોને પેટપૂરણ ખાવાનું ન મળે અને આપણા વહીવટનો ખર્ચ દેશ ન ઉપાડી શકે તો આ બધાની દોકડાય કિમ્મત નથી.’

આ આર્થિક ખોટ ઉપરાંત ખર્ચેલા દામનું પૂરું વળતર ન મળે તેથી વધારાનું નુકસાન થાય છે. પોતાના ખર્ચથી એક મોટામાં મોટો લાભ પ્રજાને આ થાય છે, કે એના રાજ્યકર્તાઓ વહીવટમાં અનુભવ તથા શાણપણ મેળવીને નિવૃત્ત થાય તે પછી આવતી પેઢીને મદદ કરે છે ને સન્માર્ગે દોરે છે. અંગ્રેજ સિવિલિયન અનુભવ મેળવે છે, આપણે એને પગાર આપીએ છીએ, પણ એ પરિપક્વ અવસ્થાનો થાય એટલે વિદાયત ચાલ્યો જાય છે, અને જે શાણપણનાં પોતે નાણાં ભર્યા છે તેનો લાભ હિન્દ ખુએ છે, અને હિન્દની ખોટ એ ઇંગ્લંડનો લાભ હોય છે. ઇંગ્લંડ આજ જગતમાં રાજદારી દષ્ટિએ સર્વોપરી છે, એમાં અંગ્રેજ લોકોએ હિન્દુસ્થાનમાં પ્રાપ્ત કરેલો અનુભવ કેટલે અંશે કારણભૂત છે એ કેણુ કહી શકે?

પ્રકરણ ૭ મું

ઉપસાદાર

મહાજનમંડળની મરીબાઈ મટાડવાના ઉપાય વિચાર્યા પછી મિ. બ્લેટ મુચ્ચે છે: 'એકૂતનો બૂખમરો કાપણી મટે એમ દુ માનતો નથી; કસકતા ને લંઝમાં જેનું બદુ જોર છે એવા લોકોના દિનને બોમે જ એની રિયતિ સુધરી શકે, પણ કાઈનો ભાર નથી કે આ બગિયાના બે ભાગ ઉપર દાય નાખી શકે. કાયદો નહિ પણ આવકખર્ચ અનિષ્ટમાત્રનું કારણ છે; અને આવકખર્ચ સધર પાયા ઉપર મુકાય નહિ ત્યાં સુધી બીજું બહુ નકામું છે.' મરીબ પાસેથી કર ઉપસાવવાનું બંધ કરવું જોઈએ, સાલુકાર આજ સમી છટકી મયા છે એના ઉપર કર નાખવા જોઈએ, સામાન્ય સાથેનો દિંદનો આર્થિક મંત્રંધ ન્યાયપુરઃસર રચાવો જોઈએ. મેકડોનલ્ડ કહે છે: 'હિન્દુસ્થાન ઉપર જે ભાર સામાન્ય નાખે છે તેની બીજી વ્યવસ્થા થાય, આટલું થાય ને બીજું કાંઈ ન થાય તોપણ દિંદનું ધન વધારનારા મોટા સુધારા હિન્દી સરકાર કરી શકે.'

મનુષ્યસ્વભાવ તો જે છે તે છે, એટલે જ્યાં સુધી અધિકારી-ઓના હેતુ હિન્દના દિતને અનુકૂળ ન બને ત્યાં સુધી આવકખર્ચની વ્યવસ્થા હિન્દની જરૂરિયાતોને અનુસરતી ન થઈ શકે. ઉત્પત્તિને વધારે અને પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજે એવા કર નાખવા ઘટે. કરથી ઉછરતા ઉલોગ પોપાય; મૂલધનને અડયા વિના રાજ્યની આવક ઊભી કરાય; ખર્ચાળ ને મોજીલો રાજ્યવહીવટ ચલાવવાનો ભાર જુએ મરતા મહાજનમંડળ ઉપર ન નખાય; હિન્દને આશરે જે લોકો ધનરાશિ,

ભેળા કરે છે તેઓ રાજ્યવહીવટના ભારનો ચોખ્ખો ભાગ ઉપાડે; લોકોને પૂરું વળતર મળે એવી રીતે આવક ખર્ચાય; ગરીબને આવશ્યક સરકારી ખાતા સેવાના સિદ્ધાન્ત ઉપર ચલાવાય અને પસંદ કરેલા માર્ગ રાષ્ટ્રહિતથી વિરુદ્ધ ન હોય; વિકલ્પોની પસંદગી હિન્દની જરૂરિયાત પ્રમાણે થાય; સારે ને ત્યારેજ આપણી આર્થિક પ્રગતિ થઈ સકે, અને આપણને આર્થિક સ્વરાજ્ય ન મળે ત્યાં સુધી આ બનવાનું નથી.

परिशिष्ट

પરિશિષ્ટ અ: વસ્તી

પ્રક્ષોદેશ, દેશીરાજ્યો અને બ્રિટિશ હિન્દના ૧૯૨૧ના વસ્તી ગણતરીના આંકડા:—

(૧) શહેર અને ગામડાની વસ્તીનું વર્ગીકરણ —

વર્ગ	ગામડાં અથવા શહેરની સંખ્યા	વસ્તીના દર	વસ્તી
૫૦૦ની અંદરનાં ગામ	૫૧૭,૦૩૬	૩૦.૧૦	
૫૦૦ થી ૨,૦૦૦ની	૧૫૨,૨૫૯	૪૩.૦૫	
૨,૦૦૦ થી ૫,૦૦૦ની	૧૫,૯૬૫	૧૪.૧૩	
	કુલ	૮૭.૨૮%	૨૭૮,૩૭૩,૬૦૪

૫,૦૦૦ થી ૨૦,૦૦૦ની વસ્તી વાળાં શહેરા ૨,૩૮૮	૬.૦૯
૨૦,૦૦૦ થી ૧,૦૦,૦૦૦ની " " ૨૫૩	૨.૯૭
૧,૦૦,૦૦૦ થી ઉપરનાં " " ૩૪	૨.૫૩
	<u>૧૧.૫૯%</u>
૩૭,૬૦૨,૨૮૬	
વર્ગીકરણ વગરના " " ૪૬	૧.૧૩
	<u>૧૦૦</u>
૨,૯૬૬,૫૯૦	
૩૧૮,૯૪૨,૪૮૦	

(૨) ધંધા વાર વસ્તીનું વર્ગીકરણ:—

કાચા માલની પેદાશ

અગત્યની વસ્તુઓની બતાવદ અને પૂરું પાડવાનો

ધંધા ઉદ્યોગ, વહેવાર, વેપાર વગેરે

બહાર લાકર અને રાજવહીવટ

ધંધા રોજગાર

પરચૂરણ

૭૩.૧૫%

૧૭.૫૯

૧.૫૩

૧.૫૯

૬.૧૪

૧૦૦.૦૦

(૩) દસ હજાર માણસોના જુદા જુદા ભાગોનું ધર્મ,

ધર્મ	સંખ્યા (દર દસ હજારે)	પુરુષ	ટકા	સ્ત્રી	ટકા	કુલ
હિન્દુ	૬,૮૫૬	૪૦૪	૧૧.૫૩	૪૬	૧.૩૮	૪૫૦
મુસલમાન	૨,૧૭૪	૯૨	૮.૧	૮	૦.૭૩	૧૦૦

બૌદ્ધ	૩૬૬	૮૪	૪૮.૪૪	૧૨	૬.૧૯	૯૬
-------	-----	----	-------	----	------	----

અનામી	૩૦૯	૨	૧.૪	--	૦.૧૨	૨
-------	-----	---	-----	----	------	---

ખ્રિસ્તી

યુરોપિયન વગેરે	૫.૬	} ૧૫૧	૨૪	૩૦.૯	૧૩	૧૮.૦૪	૩૭
અંગ્રેજો ઇન્ડીયન	૩૭						
હિન્દી	૧૪૧.૭						
શીખ	૧૦૨	૫	૯.૩૯	૧	૧.૪	૬	
જૈન	૩૭	૧૦	૫૧.૩૪	૧	૭.૬	૧૧	

પારસી	૩	૧.૩	૭૮.૭૫	૧	૬૬.૯૧	૨.૩
ચાહુદી અને ખીઝ	૨	૦.૬૫	૫૦.	૦.૨	૨૪.	૦.૮૫

કુલ	૧૦,૦૦૦	૬૨.૩	૮૨	૭૦૫
-----	--------	------	----	-----

જાતી અને કેળવણી પ્રમાણે વર્ગીકરણ:—

અભણ

પુરુષ	ટકા	સ્ત્રી	ટકા	કુલ	નોંધ
૩,૧૦૨	૮૮.૪૭	૩,૩૦૪	૯૮.૬૨	૬,૪૦૬	
૧,૦૪૭	૯૧.૯	૧,૦૨૭	૯૯.૨૭	૨,૦૭૪	મેટે ભાગે બંગાળ, પંજાબ, યુક્તાપ્રાંત, બિહાર અને ઓરિસામાં.

૮૯	૫૧.૫૬	૧૮૧	૯૩.૮૧	૨૭૦	કુલ સંખ્યામાં અક્ષરેશમાં ૧૧,૨૦૧,૯૪૩ હિન્દમાં ૩,૬૯,૩૨૫
----	-------	-----	-------	-----	---

૧૫૩	૯૮.૬	૧૫૪	૯૯.૮૮	૩૦૭	મેટે ભાગે બિહાર, ઓરિસા, મધ્યપ્રાંત, વરાહ અને આસામમાં
-----	------	-----	-------	-----	--

૫૪	૬૯.૧	૬૦	૮૧.૯૬	૧૧૪	મેટે ભાગે મદ્રાસમાં
----	------	----	-------	-----	---------------------

૫૩	૯૦.૬૧	૪૩	૯૮.૬	૯૬	મુખ્યત્વે પંજાબમાં
૯	૪૮.૬૬	૧૭	૯૨.૪	૨૬	મેટે ભાગે મુંબઈ, યુક્તા પ્રાંત અને મધ્ય પ્રાંતમાં.

૦.૩	૨૧.૨૫	૦.૪	૩૩.૦૯	૦.૭	મેટે ભાગે મુંબઈમાં
૦.૬૫	૫૦	૦.૫	૭૬.	૧.૧	મેટે ભાગે મુંબઈ, બંગાળ, અક્ષરેશ અને મદ્રાસમાં

(૪) બ્રિટિશ હિન્દની વસ્તીની ઘટતા તથા વિસ્તાર:—

સરકારના ખેરખાંઓ વારંવાર આક્ષેપ ઢાળ્યાં કરે છે કે હિન્દની દરિદ્રતાનું કારણ તેની વસ્તીમાં દિનપ્રતિદિન થતો વધારો છે. નીચેના ક્રાંતિમાં આપેલા આંકડાઓ ત્રીજા પ્રકરણમાં રજૂ કરેલા વિચારોની મૂર્તિરૂપ છે. બ્રિટિશ હિન્દની સીમાઓ વખતોવખત વધતી ગઈ છે, એટલે દાયકાના પ્રત્યેક આંકડાની સરખામણી કરી શકાય નહિ આથી સીમા વિસ્તારનો વાંધો ન આવે એ હેતુથી સરખામણી માટે ચોરસ માઈલ તથાની વસ્તીને માન તરીકે રાખી છે. ક્રાંસની વસ્તી લગભગ જેવીને તેવી જ રહેતી હોવાનું માનવામાં આવે છે અને ઇંગ્લંડ એક સમૃદ્ધિવાન દેશ ગણાય છે. આથી આ બે દેશો સાથેની સરખામણી મદદગાર નીવડશે.

સંખ્યા

૧૮૭૧ના ધોરણથી

વસ્તી ગણતરી (દર ચોરસ માઈલે)

વર્ષ	હિન્દુસ્થાન ક્રાન્સ		ઈંગ્લંડ હિન્દુસ્થાન ક્રાન્સ		ઈંગ્લંડ	
	અને વેલ્સ				ને વેલ્સ	
૧૮૭૧	૨૧૫	૧૭૪	૩૮૯	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦
૧૮૮૧	૨૨૭	૧૮૨	૪૪૫	૧૦૫.૫	૧૦૪.૬	૧૧૪.૪
૧૮૯૧	૨૨૯	૧૮૫	૪૯૭	૧૦૬.૫	૧૦૬.૩	૧૨૮
૧૯૦૧	૨૧૦	૧૮૮	૫૫૮	૯૭.૬	૧૦૮	૧૪૩.૪
૧૯૧૧	૨૨૩	૧૮૯	૬૧૮	૧૦૩.૬	૧૦૮.૬	૧૫૮.૮
૧૯૨૧	૨૨૬	૧૮૪	૬૪૯	૧૦૫.૧	૧૦૫.૭	૧૬૬.૮
સાર	હિન્દુસ્થાન ક્રાન્સ		ઈંગ્લંડ ને વેલ્સ			
અરધી સદી દરમિયાન વધારો	૫.૧		૫.૭		૬૬.૮	
દશ વરસમાં સરાસરી વધારો	૧.૦%		૧.૧૫%		૧૩.૩%	

દાયકા દરમિયાન સામાન્ય વધારો દશ ટકા હોવો જોઈ એ.

પરિશિષ્ટ વ

૧૯૨૭-૨૮ના જેતીવાડીનાં આંકડા

અનાજ	એકર (લાખમાં)	માપ	ઉત્પન્ન (લાખમાં)
ચોખા	૭૬૬	ટન	૨૭૩
ધઉં	૨૪૬	"	૬૩
જવ	૬૮	"	૨૧
જુવાર	૨૧૨	"	૫૦
બાજરા	૧૪૧	"	૨૪
રાગી	૩૮		
મકાઈ	૫૯	"	૨૩
ચણા	૧૪૦	"	૩૨
બીજાં	૨૯૬		
	<hr/>	૧૯૬૬	
સાક-ભાજી, ફળો અને મસાલાની ચીજો		૭૮	
ખાંડ	૩૦		૩૧
કોફી	૧	પાઉન્ડ	૧૯૧
ચા	૭	"	૩૬૧૨
	<hr/>	૩૮	
તેલી બીયાં:			
અળસી	૨૨	ટન	૩
તલ	૮૫	"	૪

અનાજ	એકર (લાખમાં)	માપ	ઉત્પન્ન (લાખમાં)
સરસવ અને રાઇ	૩૩	"	૮
ભોંવધીંગ	૪૭	"	૨૫
નાળીએર	૬		
એરંડા	૬		
બીજાં	૧૨		
	<hr/>	૧૬૧	
૩	૧૪૮	૪૦૦ ગાંસડી	૧૦૧
ચણ	૩૩		
બીજા રેસા	૭		
ગળી અને અધીણ	૧		
તમાકુ	૧૧	૮૧	૬
ખાણ	૯૨		
	<hr/>	૨૯૨	
		<hr/>	
		૨૫,૩૫	

પિરિશદ્ ક

(૧) નિકાસ

ચીજો	કીમત (લાખ રૂ. માં)	માપ	લઘ્યો
પશુઓ	૪૭	સંખ્યા	૫૭૦,૫૩૦
લૂગડાં	૨૪		
છાલાં છોતરાં	૧૩૩	ટન	૨૭૦,૮૭૫
ફેવાટી અને ક્ષસ ખના- વવાના રેસા	૪૬	હન્ડવેટ	૧૬૦,૬૫૦
મીણુખત્તી	૧૨	પાઉન્ડ	૪,૩૬૭,૫૩૩
કોલસા અને કોક	૭૭	ટન	૬૩૪,૫૦૭
કોકી	૨૩૨	હન્ડવેટ	૨૭૬,૬૬૮
કાથો અને તેમાંથી ખનતી ચીજો	૧૧૪	ટન	૩૩,૫૮૭
રૂ (કાચું)	૪૮૦૧	,,	૪૮૨,૩૩૬
દોરી અને કુતર:	૧૮૮	પાઉન્ડ	૨૪,૬૫૬,૮૬૦
તૈયાર માલ:	૬૭૬	વાર	૧૬૮,૬૨૩,૭૦૮
દવાઓ	૩૫		
રંજ વગેરે	૧૬૧	હન્ડવેટ	૨,૧૪૩,૪૭૧
માખલા	૮૭		
ફળ અને સાકપાન	૧૦૬		

અનાજ અને કઠોર:

ચીજો	કીમત	માપ	જથ્થો
જવ	૮૫	ટન	૭૧,૬૨૮
વાવેર	૩૯	"	૪૧,૬૭૭
ચણા	૨૮	"	૧૭,૫૬૭
જુવાર	૩૫	"	૨૧,૧૧૫
મસૂરની દાળ	૨૯	"	૧૬,૫૩૮
મકાઈ	૧૦	"	૯,૪૯૬
દાળ	૯૨	"	૫૭,૨૫૨
ચોખા	૩,૪૦૧	"	૨,૧૮૬,૭૬૦
ધઉં	૪૪૧	"	૨૯૯,૭૩૩
ધઉંનો લોટ	૧૩૦	"	૬૦,૪૨૪
પરચૂરણ	૩	"	૧,૫૮૧
ગુંદર	૨૦	હન્ડવેટ	૬૬,૬૩૬
શણ	૮૧	"	૪૮૪,૧૪૬
ચામડું (કાચુ)	૮૮૧	ટન	૬૪,૩૮૧
ચામડું (કમાવેલું)	૯૦૭	"	૨૩,૨૫૬
શિંગડા	૯	હન્ડવેટ	૪૩,૧૧૦
બચાળી શણ(કાચુ)	૩,૦૬૬	ટન	૮૯૧,૯૦૭
શણ (તૈયાર)	૫,૩૫૬	કોયળીની સંખ્યા	૪૬૩,૧૩૯,૬૮૯
		કાપડ :	વાર ૧,૫૫૨,૭૫૧,૫૯૦
લાખ	૬૯૯	હન્ડવેટ	૫૪૩,૫૮૪
ખાતર અને હાડકાં	૧૨૮	ટન	૧૨૦,૩૧૨
ખતીજ	૮૯૭	" મેન્ગોલીન	૭૦૩,૯૪૯
		ખીજી	૬૭૩,૭૨૯
અખરખ	૯૩	હન્ડવેટ	૮૨,૫૧૧

ચીજો	કીમત	માપ	જથ્થો
જોળ	૩૧૪	ટન	૨૭૫,૫૯૫
તેલ	૭૧	ગેલન	૧,૪૫૮,૨૧૨
અક્ષીયુ	૧૯૯	હન્ડવેટ	૬,૨૦૮
મીથુ	૨૪૨	ટન	૫૧,૧૩૨
મોદીખાતું	૬૧		
રખર (કાચું)	૨૫૭	પાઉન્ડ	૨૫,૪૦૩,૨૬૬
સુરોખાર	૧૨	હન્ડવેટ	૯૯,૦૬૩
ળીયાં	૨,૬૭૦	ટન	૧,૨૦૯,૯૭૩
રેસમ (કાચું)	૩૬	પાઉન્ડ	૧,૩૩૨,૫૧૯
રેસમ (તૈયાર)	૬	વાર	૮૮૧,૧૫૪
મસાલો	૨૪૦	હન્ડવેટ	૪૩૭,૫૫૧
માંડ	૮	ટન	૨,૮૬૧
ચા	૩૨૪૮	પાઉન્ડ	૩૬૧,૬૧૪,૧૨૪
ચાનો કચરો	૪	"	૪,૧૧૪,૬૩૮
તમાકુ	૧૦૬	"	૨૬,૨૪૬,૪૮૯
લાકડું	૧૬૬	ચનટન	૫૦,૬૨૪
ગિન (કાચું)	૪૩૬	પાઉન્ડ	૫૦,૧૬૫,૮૯૨
ગિન (તૈયાર)	૯૭		
પરચૂરણ	૫૭૦		

કુલ રા. ૩૧,૯૧૫ લાખ

(૨) આયાત

ચીજો	કીમત	માપ	જથ્થો
	(લાખમાં)		
વત્રો	૧૬૪		

ચીજ	કીમત	માપ	જથ્થો
હથિયાર દારૂ ગોળો વગેરે	૭૧		
સંચાકામ માટે પટા	૮૭		
પુસ્તકો	૬૨		
જોડા	૬૭	જોડી	૨,૭૭૨,૯૬૪
બાંધકામની ચીજો	૧૨૯		
બટન	૩૨		
ગાડી	૧૭		
રસાયણો	૨૬૫		
ચીનાઈ માટી	૧૯	હન્દ્રવેટ	૫૩૩,૭૯૫
નાનામોટા ધડીઆળ	૨૭	સંખ્યા	૬૩૦,૨૪૬
કોક્કસા અને કોકે	૬૩	ટન	૨૭૩,૮૧૮
૩ (કાર્યુ)	૬૭૪	"	૬૬,૦૬૨
૩: સુતર અને દોરી	૬૭૯	પાઉન્ડ	૫૨,૩૪૪,૫૩૪
૩ની બનાવેલી ચીજો	૫,૮૩૬	કકડા વાર	૨,૦૨૬,૫૨૦,૬૮૦
		દોરડાં પાઉન્ડ	૪,૮૫૯,૯૯૭
		ધાબળા ,	૫,૨૨૦,૧૬૬
		સાલ સંખ્યા	૮,૩૧૦,૪૪૭
કટકરી	૩૯		
સાયકલ	૧૧૮	"	૧૩૮,૭૮૩
દવાદાર	૧૯૮		
રંગ વગેરે	૨૬૫		
માછલી	૩૭		
શણની બનાવટ	૩૭	કકડા વાર	૨,૨૪૩,૨૮૦
		દોરા વગેરે પાઉન્ડ	૬૫૯,૯૮૦
૩જી, સાકબાથ	૨૦૨		

ચીજ	કીમત	માપ	જથ્થો
ફરનીચર	૩૧		
કાચનો સામાન	૨૪૮ sheets	ચોરસ કુટ ૨૩,૪૨૫,૩૯૯ & plate	
અનાજ, દાળ અને આટો	૨૩૧	ટન	૧૬૦,૮૯૭
ગુદર અને રાળ	૪૦	હન્ડવેટ	૧૮૯,૧૧૮
સોય ટાંકણી વગેરે	૧૨૭		
લોહાની વસ્તુઓ	૫૨૪		
ચામડાં	૩૫	ટન	૨,૧૮૯
ઘોડા	૩૭	સંખ્યા	૪,૦૦૧
ઝોળર વગેરે	૪૪૭		
હાથીદાંતની બનાવટ	૨૧	પાઉન્ડ	૨૭૬,૫૨૬
ઝવેરાત	૧૫૨		
શણની બનાવટ	૨૪	કાયળા સંખ્યા તંબુ વાર	૬,૧૩૧,૧૫૬ ૨,૮૫,૦૨૨
ચામડું ,	૫૭		
દારૂ	૩૬૭	ગેલન	૭,૧૧૮,૪૫૮
સાંચાકામ	૧,૫૯૪		
દીવાસળી	૩૯		
ધાતુઓ: લોહું અને પોલાદ	૨,૧૧૪	ટન	૧,૧૯૭,૨૬૧
” પિત્તળ વગેરે	૬૯૫	હન્ડવેટ	૨,૫૮૮,૧૯૬
મોટરકાર વગેરે,	૬૧૭	સંખ્યા	૨૫,૯૫૦
તેલ	૧,૧૦૮	ગેલન	૨૩૪,૬૭૩,૪૨૨
રંગવાના રંગ વગેરે	૧૫૫		
કાગળ અને દોપિસ્ત્ર	૩૪૧	ચીત્તો: હન્ડવેટ	૩૯૯,૩૫૦
ચીનાઈ વાસણ	૮૦		

ચીજ	કીમત	માપ	જથ્થો
મોદીખાતું	૬૪૧		
રેલ્વેના યંત્રો	૪૭૭		
રબરનો સામાન	૨૭૧		
મીઠું	૧૭૫	ટન	૫૯૬,૨૫૦
ખીયાં	૧૮	હંડ્રુવેટ	૮૫,૯૮૦
બહાણુ	૧૭		
રેશમ (કાચું)	૧૪૫	પાઉન્ડ	૨,૩૫૬,૨૨૫
(તૈયાર)	૩૬૦	{ કકડા વાર	૨૩,૭૪૦,૬૮૬
		{ સુતર પાઉન્ડ	૧,૪૪૦,૬૮૩
સાણુ	૧૬૧	હંડ્રુવેટ	૪૨૨,૪૮૯
મસાલો	૨૫૮	"	૧,૧૧૮,૭૩૪
સ્ટેશનરી	૯૨		
ખાંડ	૧,૪૯૧	ટન	૮૨૨,૬૦૨
ચરખી	૨૬	હંડ્રુવેટ	૯૩,૫૧૪
ચા	૬૮	પાઉન્ડ	૭,૯૯૩,૯૩૩
ચાની પેટીઓ	૭૨		
તમાકુ	૨૯૧	"	૯,૯૨૮.૦૪૫
શણગારના સાધન	૬૨		
રમકડાં અને રમતો	૬૪		
છત્રી	૬૨	સંખ્યા	૨૯૪,૦૩૬
સાગ અને લાકડું	૮૧	સાગ ધનંટન	૨૪,૭૪૯
ઊન (કાચું)	૪૫	પાઉન્ડ	૫,૭૮૧,૯૯૬
ઊનનાં કપડાં	૪૯૨	{ કકડા વાર	૧૮,૭૭૬,૮૫૫
		{ સાલ સંખ્યા	૧,૦૮૮,૯૩૯
		{ સેત્રેજ પાઉન્ડ	૪,૯૬૨,૯૧૮
પરચૂરણ	૧,૪૧૩		
	૨૪,૯૮૫		

(૩) ફરીથી નિકાસ [હિન્દુસ્થાનમાં આવેલી બીજા દેશમાં મોકલી.]

ચીજ	કીમત	માપ	જથ્થો.
	(લાખમાં રૂ.)		
લૂગડાં	૧૩		
રૂઃ માલ	૧૨૧	વાર	૩૩,૭૯૧,૨૧૭
દોરી અને સુતર	૧૫	પાઉન્ડ	૧,૩૮૩,૫૬૪
ફળફૂલ	૨૦		
શુદ્ધર અને રાજ	૨૫	હન્ડ્રેડ	૬૦,૦૪૧
લોહનો સામાન	૨૬		
ધાતુ	૨૬	ટન	૩૬,૮૦૮
મોઢીખાતું	૩	હન્ડ્રેડ	૪,૮૫૮
મસાલો	૩	"	૭૮૪૬
ખાંડ	૫૫	ટન	૧૯,૮૧૨
જીન	૮૯	પાઉન્ડ	૧૨,૬૯૯,૫૯૨
પરચૂરણ	૫૫૮		
	૯૫૪		

(૪) વ્યાપાર તુલા (લાખમાં)

હિંદી માલની નિકાસ		૩૧,૯૧૫
બાદ પરદેશી માલની આયાત	૨,૪૬,૭૩	
બાદ ફરીની નિકાસ	૯૫૪	૨૩,૭૧૯

હિંદના લાભનો વેપાર પક્ષ	૮૧,૯૬
બાદ સોનું, ચાંદી, અને ચલણી નોટોની આયાત	૩૨,૧૯

હિંદના લાભનો ચોખ્ખો વેપાર ૪૯,૭૭ લાખ

નોંધ: આયાતમાં સ્ટેટ રેલ્વેઓએ મંગાવેલા રેલ્વે સામાનને ગણવામાં નથી આવ્યો.

બચાવનો નીચેનો અંશ બ્રિટિશ સરકારે પડાવ્યો:

કાઉન્સિલ બીલ ઇંગ્લેન્ડ લઈ ગયા	૩૭,૭૭
સરકારી સિક્યુરિટી ઉપરના વ્યાજના ફ્રાંક્ટ	૩૫

૩૮,૧૨ લાખ

(૫) દુનિયાના મુખ્ય દેશો સાથેના વેપાર

(નકાસ

દેશો	(લાખ રૂ. માં)	આયાત (લાખ રૂ. માં)
યુનાઇટેડ કીંગડમ	૭૮,૯૧	૧,૧૯,૨૭
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ		
(અમેરીકા)	૩૫,૯૦	૨૦,૪૪
જર્મની	૩૦,૬૮	૧૫,૩૫
જાપાન	૨૦,૯૦	૧૭,૯૦
ફ્રાન્સ	૧૫,૭૭	૪,૩૧
સિલોન	૧૫,૧૮	૧,૯૧
ઈટાલી	૧૨,૬૮	૬,૭૮

નિકાસ	૭૧	
દેશો	આયાત	
બેલ્જિયમ	૧૦,૮૫	૭,૪૯
દક્ષિણ અમેરીકા	<u>૧૦,૬૭</u>	<u>૮,૩૩</u>
પરચુરણ	૨૩૯,૬૪	૨૦૧,૭૮
	<u>૭૯,૫૧</u>	<u>૪૮,૦૭</u>
	લાખમાં ૩,૧૯,૧૫	લાખમાં ૨,૪૯,૮૫

પરિશિષ્ટ ૬

૧૯૨૭-૨૮ના આંકડા

એક લાખ=૧,૦૦,૦૦૦. ૧ રા.=૧ શી. ૬ પે.=૩૬ સેન્ટ. (યુ. સ્ટે.)

(૧) ચોખ્ખો સાર્વજનિક ખર્ચ

દેવાની રકમ	૧૮,૪૯,૪૯,૭૩૬	૧૩.૩%
લશ્કર	૫૪,૭૯,૪૫,૫૮૧	૩૯.૪%
મુલકી વહીવટ	૫૮,૩૦,૯૧,૬૧૧	૪૧.૯%
પરચુરણ	૭,૫૫,૦૭,૯૮૫	૫.૪%
	<hr/>	
રા. ૧૩૬,૧૪,૯૪,૯૧૩		૧૦૦.૦૦

મુલકી વહીવટનું વીગતવાર ખર્ચ

	(લાખમાં)	ટકા
સામાન્ય રાજ્યવહીવટ	૧૨,૬૦	૯.૨૭
દિસાબ તપાસણી	૮૮	૦.૬૩
ન્યાયખાતું	૪,૭૬	૩.૪૨
જેલ	૨,૧૧	૧.૫૨
પોલીસ	૧૧,૮૦	૮.૪૮
બંદર	૨૪	૦.૧૭
ધર્મ સંબંધી	૩૨	૦.૨૩
રાજદ્વારી	૧,૫૮	૧.૧૪
સરદાર ઉપરનું લશ્કર	૨,૫૦	૧.૮૦

	(લાખમાં)	ટકા
ચાસ વિભાગ	૯૬	૦.૭૨
કેળવણી	૧૧,૮૮	૮.૫૪
દાકતરી	૩,૫૩	૨.૫૪
જાહેર સુખાકારી	૧,૭૨	૧.૨૩
ખેતીવાડી	૨,૦૯	૧.૫૦
ઉદ્યોગ	૬૭	૦.૪૮
હવાઈ અને પરચૂરણ	૩૦	૦.૨૧
માસખરીદી ખાતું	૩	૦.૦૨
	<hr/> ૫૮,૩૦	<hr/> ૪૧.૯૦

(૨) ચોકાઈ મહેસુલ

મૂળ ઉત્પત્તિ

	ટકા	ચોકાઈ આવક
જાકાત	૧.૮	૪૭,૩૬,૬૦,૩૩૮
મીઠું	૧૯.૨	૫,૩૬,૬૬,૮૯૮
આવક લેણા	૪,૩	૧૪,૭૭,૦૭,૮૬૭
અફીણ	૨૨.૦	૩,૦૭,૫૧,૪૨૯
જમીન મહેસુલ	૧૧.૯	૩૧,૪૩,૯૦,૩૪૫
દવા અને દારૂ પર જાકાત		૧૭,૫૯,૩૯,૩૦૮
રેલ્વે		૧૩,૨૮,૨૪,૯૩૩
જંગલ		૨,૬૯,૦૮,૧૯૦
રજીસ્ટ્રેશન		૭૫,૮૬,૬૧૬
ખંડણી		૮૩,૯૭,૨૮૫
આકેસા કરલેણા		૪૦,૩૧,૨૭૫
		<hr/> ૧,૩૭,૫૮,૬૪,૪૮૪

	આવક	ખર્ચ
આગગાડી	૩૮,૭૨,૨૮,૯૪૪	૩૨,૪૦,૩૫,૩૮૧
નહેર	૨,૮૩,૯૯,૭૩૯	૧,૩૩,૯૦,૭૦૦
વ્યાજ		૫,૯૭,૬૭,૬૮૬
ચલણ અને ટંકશાળ	૨,૭૭,૪૬,૧૧૬	૭૦,૧૧,૪૧૩
અસાધારણ	૩,૬૧,૯૮,૫૪૩	૪૪,૮૫,૯૧૬
		૩,૧૭,૧૨,૬૨૭
		૧,૫૬,૬૨,૮૨,૧૦૨
બાકી ટપાલ અને તાર	૩૧,૪૫,૬૬૧	૬૦,૪૫,૬૮૯
		૨૯,૦૦,૦૨૮
		૧,૫૬,૩૩,૮૨,૦૭૪

(૩) સાર્વજનિક દેવું-ઉત્પાદક

	લાભ રૂપીઆમાં
આગગાડી	૩૯,૭૧૨
નહેર ખાતું:	
મુખ્ય નહેરો:	૨૪.૪૦૨
પ્રસાર	૪૪,૫૮૭
ટપાલ અને તારખાતું	૧૪,૬૬
જંગલ	૧૧,૦૩,૫૭૯ ચોરસ "
મીઠું	૮૬
વિજ્ઞાપકમનું બંદર	૧,૨૬
હાઈડ્રો-ઇલેક્ટ્રીક યોજના	૭૦
મુખર્જનું તોલવણી ખાતું	૪,૧૬
સરકારના વેપારી બહિષરી	૧,૭૭
	લાભ રૂ. ૮,૦૫,૦૬

(૪) જકાત મહેસુલ વીગતવાર

આયાત ઉપર બંદરની જકાત	હજાર રૂપીઆમાં
હથીયાર, દારૂ-ગોળા અને લશ્કરનો માલ	૭૩૧
કોલસા, કોક લાકડું	૧૬૦
જસત	૮૨૦
દારૂ	૨,૫૫,૯૮
દીવાસળી વગેરે	૫૩,૭૨
અફીણ	૩
ખનીજ તેલ	૧,૭૮,૯૨
ખાંડ	૬,૫૧,૧૯
તમાકુ	૨,૧૭,૧૩
ખનાવટી રેશમ, સૂતર અને દોરા	૭,૯૧
૩ દોરા અને સૂતર	૪૧,૪૫
કકડા	૬,૨૫,૧૭
રેશમનો ભેગ	૭,૨૬
પોર્ટલેન્ડ સીમેન્ટ	૯,૯૬
સાહી (છાપવાની)	૩૭
મોટરકાર અને સાયકલ	૮૯,૫૮

અઢી ટકાની જકાત

સંચા	૨૧,૯૦
ઇન્જિન વગેરે	૬૮
પરચૂરણ વસ્તુઓ	૫૩

દસ ટકાની જકાત

ધાતુ: લોખંડ અને પોલાદ	૫૧,૦૯
રહેવેનો સામાન	૨૮,૯૪
પરચૂરણ વસ્તુઓ	૧,૦૭

કંઈક ફેરવ્યો છે અને કેટલીક ઝીણી વીગતો મૂકી દીધી છે. મૂળ લેખ મિ. આર્નલ્ડ જે. ટાયનખીના 'આંતર રાષ્ટ્રીય ધટનાઓનું અવ-લોકન' માંથી ઉતારવામાં આવ્યો છે. પ્રભ સંઘ તરફથી ખહાર પડેલી સભાસભની વાર્ષિક પોથીમાંથી મૂળ લેખક આ કોઠો લીધો હતો.

દેશ	વર્ષ	કીમત કુલ ખર્ચના ટકા
(પાઉન્ડમાં)		
હિન્દુસ્થાન (દિવા વગર)	૧૯૨૭-૨૮	૪૨,૬૧૭,૫૩૫ ૪૫ ૨૯
ચીન		૨૦,૫૯૨,૧૮૮ ૪૩.૧૩
પોલેન્ડ (પેન્સન અને દેવું બાદ કરતાં)	૧૯૨૭-૨૮	૧૩,૮૪૮,૮૮૮ ૩૧.૫૮
પોર્ટુગલ (પેન્સન અને થોડું સીવીલ ખર્ચ)	૧૯૨૬-૨૭	૪,૪૩૭,૧૪૬ ૨૭.૩૯
ન્યૂપાન	૧૯૨૭-૨૮	૪૭,૨૩૫,૯૬૯ ૨૬.૫૭
સ્પેઇન	૧૯૨૭	૨૫,૫૮૯,૭૭૦ ૨૫ ૬૭
સ્વીઝરલેન્ડ	૧૯૨૭-૨૮	૩,૩૮૩,૭૫૮ ૨૫.૮૩
લેટવીયા	૧૯૨૭-૨૮	૧,૬૨૧,૩૦૧ ૨૫.૧૨
ઇટલી	૧૯૨૭-૨૮	૪૫,૮૯૫,૭૪૦ ૨૩.૪૬
ઝર્મોનીઆ	૧૯૨૭-૨૮	૧,૦૨૨,૮૮૦ ૨૩.૪૬
ચીલી	૧૯૨૭	૫,૩૫૬,૬૨૪ ૨૩.૩૨
મેક્સિકો (પેન્સન બાદ)	૧૯૨૭	૭,૫૩૬,૨૭૧ ૨૩.૦૨
ગ્રીસ (પેન્સન અને દેવું બાદ)	૧૯૨૭-૨૮	૫,૦૧૭,૭૮૪ ૨૧.૯૨
ફ્રાન્સ („ „)	૧૯૨૭	૬૩,૩૬૮,૬૩૫ ૧૯.૭૫
બ્રૂગો સ્પેવીઆ („ „)	૧૯૨૬-૨૭	૮,૭૪૨,૭૫૩ ૧૯.૨૯
લીથોનીઆ	૧૯૨૭	૮,૦૧,૮૨૯ ૧૯.૦૫
બેલારૂસીઆ	૧૯૨૫	૫,૯૦,૬૧૨ ૧૯.૦૩

દેશ	વર્ષ	કૌમત કુલ ખર્ચના ટકા
સ્વીડન	૧૯૨૭-૨૮	૭,૫૬૭,૦૨૭ ૧૮.૭૯
પેરુ	૧૯૨૭	૧,૪૩૩,૭૬૬ ૧૮.૬૩
અર્જેન્ટીના (પેન્સન અને દેવું બાદ)	૧૯૨૬	૨૧,૫૯૬,૫૪૫ ૧૮.૧૯
બલ્ગેરીયા	૧૯૨૭-૨૮	૧,૮૩૦,૦૮૦ ૧૭.૭૯
બ્રાઝીલ (દેવું બાદ)	૧૯૨૭	૭,૭૨૩,૩૭૩ ૧૭.૫૨
એકા સ્લોવેકીયા (પેન્સન અને દેવું બાદ)	૧૯૨૭	૧૦,૨૭૪,૩૯૦ ૧૭.૩૬
યુરુગ્વે	૧૯૨૫-૨૬	૧,૫૪૪,૨૪૮ ૧૭.૦૭
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરીકા (પેન્સન અને દેવું બાદ)	૧૯૨૭-૨૮	૧,૨૦,૧૭૮,૧૩૦ ૧૬.૦૯
સોવીએટ રશીયા	૧૯૨૫-૨૬	૬૪,૪૨૭,૦૫૫ ૧૬.૦૧
ચીનલૅન્ડ (દેવું અને પેન્સન બાદ)	૧૯૨૭	૩,૧૧૮,૦૮૨ ૧૫.૯૧
ઈકવેડોર (પેન્સન બાદ)	૧૯૨૭	૩૧૪,૦૨૬ ૧૫.૮૮
ક્યુબા (" ")	૧૯૨૭-૨૮	૨,૫૩૭,૦૫૨ ૧૫.૦૫
ગ્રેટબ્રિટન અને ઈરલેન્ડ		
આયર્લેન્ડ	૧૯૨૭-૨૮	૧૨૦,૬૬૫,૦૦૦ ૧૪.૭૫
નેધર લેન્ડ્ઝ (દેવું બાદ)	૧૯૨૭	૭,૮૪૮,૩૦૯ ૧૩.૦૬
ડેનમાર્ક (પેન્સન અને દેવું બાદ)	૧૯૨૭-૨૮	૨,૨૨૫,૨૭૫ ૧૨.૭૨
નોર્વે (દેવું બાદ)	૧૯૨૭-૨૮	૨,૨૧૪,૧૮૭ ૧૦.૩૧
દેન્માર્ક (" ")	૧૯૨૬-૨૭	૩,૯૮૯,૯૩૫ ૯.૭
આયર્લેન્ડ ફ્રી સ્ટેટ્સ	૧૯૨૭-૨૮	૨,૪૮૦,૦૦૦ ૭.૬૯
બેલ્જિઅમ (પેન્સન અને દેવું બાદ)	૧૯૨૭	૩,૪૮૦,૦૮૦ ૭.૬૭
જર્મની (" ")	૧૯૨૭-૨૮	૩૩,૧૩૭,૩૮૪ ૭.૧૬

દેશ	વર્ષ	કીંમત કુલ ખર્ચના ટકા
ઓસ્ટ્રેલીઆ	૧૯૨૬-૨૭	૫,૫૫૬,૦૦૦ ૬.૫૨
ઓસ્ટ્રીઆ	૧૯૨૭	૨,૩૧૮,૦૮૧ ૬.૩૫
ન્યુઝીલેન્ડ(પેન્સન અને દેવું બાદ)	૧૯૨૭-૨૮	૯૫૮,૩૨૧ ૩.૯૧

યુનીયન ઓફ સાઉથ આફ્રીકા

(દેવું અને પેન્સન બાદ) ૧૯૨૭-૨૮ ૧,૧૨૫,૯૦૦ ૩.૧૬
આ કોઠો જોતા રૂપે યશે કે લશ્કરી ખર્ચ હિન્દમા જ સૌથી
વિશેષ છે; અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના બીજા દેશો પશુ એની પાછળ જ
આવે છે.